שרידי מבנים ומחסני בית יוצר(?) מהתקופות הממלוכית והעות׳מאנית ברמלה

חגית טורגה

בחודשים דצמבר 1997–פברואר 1998 נערכה חפירה בשטח התחנה המרכזית של רמלה, בין הרציפים לשדרות הרצל (איור 1). נפתחו ארבעה שטחים (D–A) — כולם נפגעו בעת עבודות שנעשו באזור: שטח A נפגע בעת קידוח כלונסאות; שטח B נפגע מאוד מכלים מכניים שהסירו את שכבותיו העליונות לפני החפירה; שטח C נפגע בחלקו הדרומי; ושטח D נפגע בחלקו העליון בעת הכנת תשתיות להנחת צנרת.[1] מצפון לחפירה זו נערכה בשנת 1997 חפירה, שבמהלכה נתגלו שרידי מבני מגורים ומתקנים מהתקופות העבאסית והממלוכית.[2]

שטח A

בשטח A (נ״צ רי״ח 58–188487/90/648150, רי״י 58–138487/90/148150; תכנית 1; איור 2) נחשף בור מים מסוף התקופה הממלוכית ומראשית התקופה העות׳מאנית (L403; 3 מ׳ קוטר פתחו, 4 מ׳ עומק, כ־2 מ׳ קוטר בור השיקוע), שנחפר לתוך שכבות חרסית וחול (L402–L400). לבור פיר רבוע (1.5 מ׳ קוטר חיצוני של הפיר) הבנוי משני נדבכים של אבנים מסותתות, שמקורן כנראה באתר אחר.[3] את פתחו (0.3 × 0.3 מ׳) סגרה אבן מסותתת רבועה, שנמצאה באתרה. צוואר הבור (0.5 מ׳ אורך) בנוי אבנים בינוניות (8 × 15 × 15 ס״מ), אשר הונחו סביב הפתח, וביניהן חומר מליטה אפור. דופנותיו חוזקו בדבש מאבנים קטנות, לא מסותתות, שביניהן חומר מליטה אפור. מתחתית צוואר הבור ומטה הובחנה תעלת יסוד, שהקיפה את הבור מבחוץ. פי הבור בולט לגובה אבן אחת מעל מפלס פני השטח ולא נתגלו סביבו רצפות כלשהן.

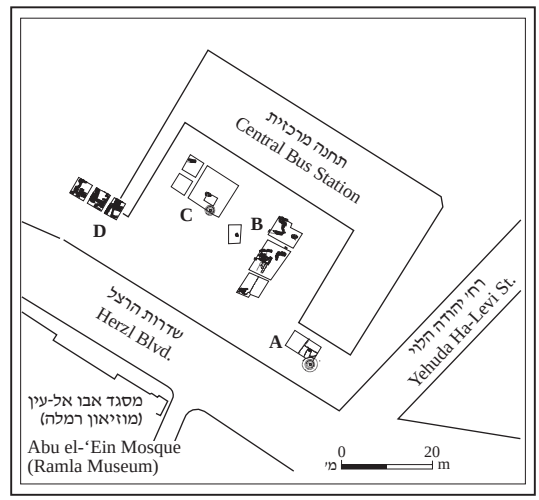

איור 1. מפת איתור, ובה מיקום שטחי החפירה.

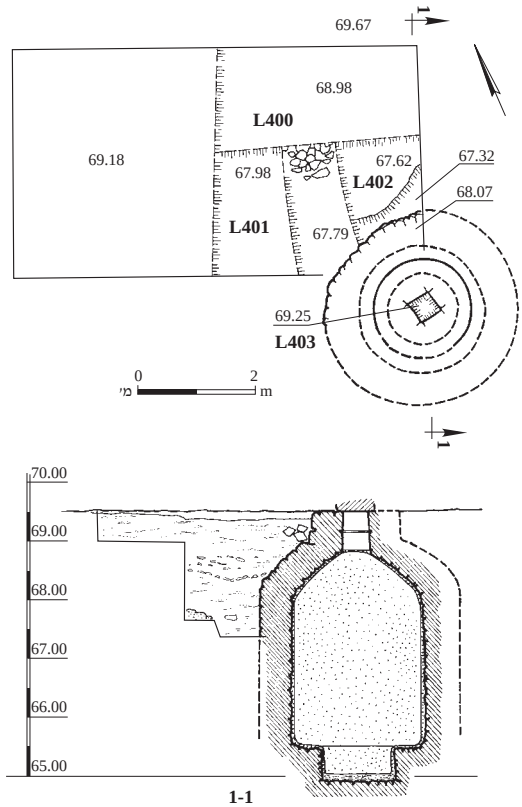

תכנית 1. שטח A: תכנית וחתך.

איור 2. שטח A, מבט לדרום.

בתוך הבור נמצאה שכבה עבה של שברי כלי חרס דבוקים לדפנות באמצעות חומר מליטה אפור כהה; שכבה זו טויחה בשכבה עבה (2 ס״מ עובי) של טיח הידראולי אדמדם. אף שלא נמצאו ביניהם שברים אינדיקטיביים, אפשר לתארכם למאה הט״ו לסה״נ.

כלי החרס שנמצאו מגובה פני השטח ועד לתחתית תעלת היסוד, אשר ממנה ומטה הבור נכרה בקרקע הטבעית, הם מהתקופות הממלוכית והעות׳מאנית (המאות הי״ג–הט״ו לסה״נ), ואילו המטבעות היו כולם מהמאה הי״ד לסה״נ (ר׳ Kool and Berman, this volume: Nos. 30, 33, 45). בתעלת היסוד לא נתגלו כלי חרס.

שטח B

בשטח זה (נ״צ רי״ח 92–77/648176–188469, רי״י 92–77/148176–138469; תכנית 2) נחשפו עשרה שלבי בנייה, כולם מהתקופה הממלוכית; הם לא נתגלו בכל ריבוע, וההפרדה ביניהם נעשתה על סמך הגבהים והממצא. בצפון השטח נתגלה בור מים (ריבוע B4; L172; שלב 2, להלן), הדומה לזה שנתגלה בשטח A, שחתך את כל השלבים שמתחתיו. השטח כולו נפגע, כאמור, מפעולת הכלים מכניים, בעיקר בחלק הדרומי (ריבוע B1). השתמרות השרידים בריבועים הצפוניים טובה יותר. מרבית השלבים מיוצגים ברצפות טיח, ללא שרידים אדריכליים אחרים, והם יתוארו מהקדום למאוחר.

שלב 10. שלב זה נתגלה רק בריבוע B4, והוא מיוצג ברצפת טיח לבנה (L155, L156, L170; כ־0.5 ס״מ עובי; 67.40 מ׳ גובה מעל פני הים) ובארבעה קירות (W5–8). הרצפה נחשפה בכל הריבוע וניגשת אל הקירות משני עבריהם. רצפה 156, שבין קירות 6 ו־8 נחתכה, כאמור, עם בניית בור המים המאוחר. הקירות בנויים ללא יסודות, מגיבוב של אבנים לא־מסותתות בבנייה יבשה. קצהו המערבי של קיר 6 נמשך אל תוך החתך המערבי של הריבוע; הוא השתמר לגובה של עד 0.3 מ׳. במרחק 2 מ׳ ממזרח לו נחשף קיר 5 לאורך 1.5 מ׳, עד מרכז החתך המזרחי של הריבוע. הוא השתמר לגובה 0.25 מ׳. כיווניהם מעידים, אולי, שהם שני קטעים של קיר אחד שהיה בו פתח או שהחלל הוא תוצאה של הרס מכוון.

קיר 6 יוצר פינה לא־ישרה עם קיר 8, שכיוונו צפון–דרום (2.5 מ׳ אורך, 0.33 מ׳ גובה). את קצהו הצפוני של קיר 8 חתך הבור, ומרכזו נפגע מאוד מהנחת צינור חרס שיצא מהבור: כמה מאבני הקיר הוזזו מעט מערבה ונעשו מסד לצינור. קיר 8 נמשך כנראה עד למפגשו עם קיר 7 (0.5 מ׳ אורך), מקום פגיעת הבור.

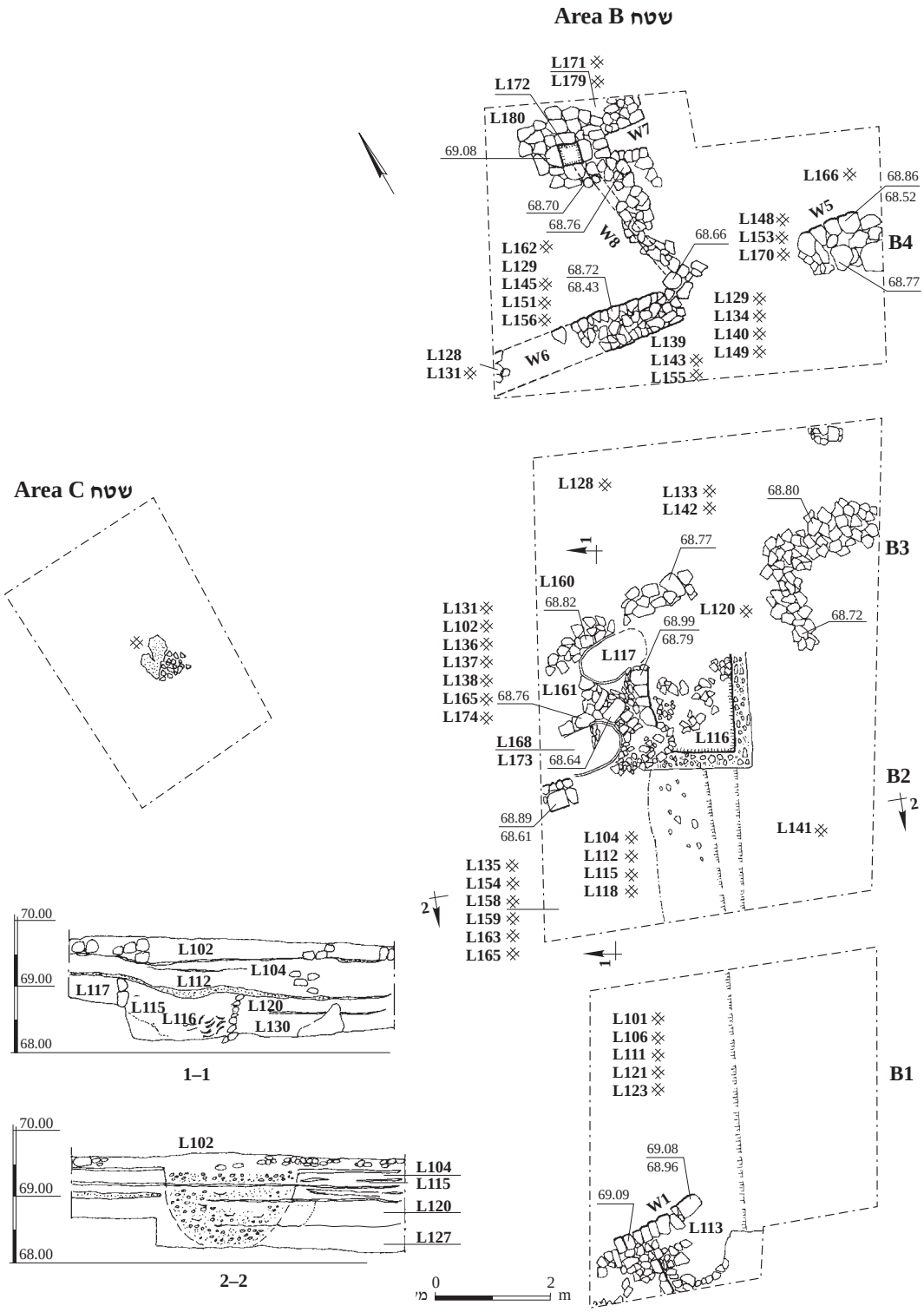

תכנית 2. שטחים B ו־C: תכנית וחתכים.

לא נתגלו כלי חרס אינדיקטיביים או מטבעות, אך על סמך תאריך השלב שמעליו נראה שיש לתארך את ייסוד האתר לתחילת המאה הי״ד לסה״נ.

שלב 9. שלב זה נחשף בכל הריבועים. בריבוע B1 הוא מיוצג ברצפת טיח לבנה, דקה מאוד (L123; 67.40 מ׳ גובה מעל פני הים), החותמת את החול הטבעי (רמלה נבנתה על דיונת חול, שבינה לבין דיונות החוף אין רצף).

בריבועים B2 ו־B3 נכרו שלושה בורות בשכבת החול הטבעי. בור 116 רבוע (1.5 × 1.7 מ׳, עומק כ־1 מ׳; 67.55 מ׳ גובה עליון מעל פני הים; המשכו בלוקוסים 160, 161). חלקו העליון תחום בשתי שורות של אבנים קטנות, וקרקעיתו טוחה בשכבה דקה של טיח לבן (הדפנות אינן מטויחות).

בור 117 עגלגל, רדוד (0.8 מ׳ קוטר; 0.42 מ׳ עומק; 67.42 מ׳ גובה עליון מעל פני הים), וקרקעיתו מטויחת. מעל שפתו בנויה קשת מאבנים קטנות ובינוניות. לבור 168/173, שאף הוא רדוד (1.3 מ׳ קוטר, 0.59 מ׳ עומק, 67.59 מ׳ גובה עליון מעל פני הים), פתח רבוע וקרקעיתו מטויחת. על שפתו, מכיוון צפון ומערב, נמצא גיבוב של אבנים תוחמות.

בבורות נתגלו כלי חרס רבים מהתקופה הממלוכית, בעיקר קערות פשוטות (ר׳ איור 9).

בבור 116 נתגלו גם כלי זכוכית — חלקם תמימים, חלקם מעוותים וחלקם שבורים (לא עובדו) — ועגיל ברונזה (איור 1:20). במפלס הנמוך ביותר בשלושת הבורות, בעיקר בבור 116, נתגלתה כמות רבה מאוד של כלי חרס (איורים 3; 9), רובם שלמים, וכן כלים מעוותים וכלים שצריפתם לא הושלמה (להלן, ׳בורות הכלים׳). נראה שזוהי פסולת בית יוצר שאליו שייכות גם שלוש ערמות קטנות ושטוחות של חרסית ירקרקה (0.8 מ׳ קוטר ממוצע), שנמצאו על רצפת טיח לבנה (L118, L120; 67.55 מ׳ גובה מעל פני הים) לצד ערמות אבנים. הרצפה הלבנה (כ־0.5 ס״מ עובי) קטועה מעט והיא ניגשת לשפת שלושת הבורות.

סמוך לבורות, בתוך החול הטבעי, לא נתגלו רצפות נוספות. לכן, כלי החרס הרבים מהתקופה הממלוכית שנמצאו בבורות מתארכים את הבנייה של שלב זה. בנייה זו היא הקדומה ביותר בשטח זה, והיא הושתתה ישירות על החול או נחפרה לתוכו.

בריבוע B4 מיוצגים שרידי שלב זה ברצפת טיח לבנה, דקה מאוד (L151, L153, L166; 67.45 מ׳ גובה ממוצע מעל פני הים), שנחשפה מתחת לצינור החרס של בור המים ומעל קירות שלב 10.

שלב 9 תואר למאה הי״ד לסה״נ, כמו שלבים 10, 8 ו־7, וההפרדה ביניהם נעשתה על בסיס השרידים האדריכליים, בעיקר הרצפות. על רצפה 153 נתגלו

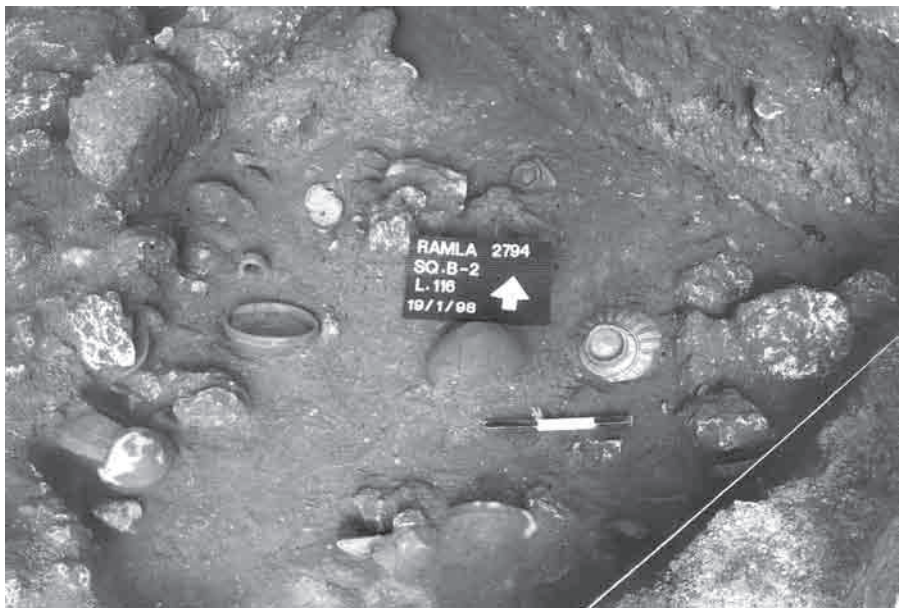

איור 3. שטח B: שלב 9, מבט לצפון.

שלושה מטבעות, על רצפה 175 — מטבע אחד, על רצפה 144 — שני מטבעות ועל רצפה 123 — מטבע אחד (ר׳ Kool and Berman, this volume: Nos. 13, 17, 25, 28, 41, 42, 47). בבור 116 נמצא, נוסף לכלי החרס הרבים, גם מטבע אחד (ר׳ Kool and Berman, this volume: No. 53). שרידי פחם ואפר תוארכו על סמך בדיקת פחמן־14 לשנים 1410–1310 לסה״נ (הסתברות: 100%).

שלב 8. שלב זה מיוצג ברצפת טיח לבנה, דקה מאוד ומקוטעת (ריבועים B1 ו־B2; L121, L115 בהתאמה; 67.55 מ׳ גובה מעל פני הים). בריבוע B1 הרצפה נתגלתה סמוך לחתך הצפוני כפס דק מאוד, לאורך 2.5 מ׳ (67.60 מ׳ גובה מעל פני הים). בריבוע B2 היא מופיעה כמעט בכל חלקו המערבי וחותמת את בורות הכלים 116 ו־117. בריבוע B4 נתגלתה רצפת טיח אדמדמה (כ־1 ס״מ עובי; L148, L149; 67.50 מ׳ גובה מעל פני הים).

בשלב זה נמצאו שברי כלי חרס (איור 10) ושני מטבעות מהמאה הי״ד לסה״נ (ר׳ Kool and Berman, this volume: Nos. 10, 40). דגימת פחמן־14 תוארכה לשנים 1410–1310 לסה״נ (הסתברות: 100%).

שלב 7. בריבועים B1 ו־B2 נחשפה רצפת טיח לבנה מקוטעת (כ־0.5 ס״מ עובי; L111; 67.69 מ׳ גובה מעל פני הים; L112, L141, L174; 67.69 מ׳ גובה מעל פני הים בהתאמה). על רצפה 141 נתגלתה צפחת (איור 11) ועל רצפה 112 נמצא מטבע מהמאות הי״ד–הט״ו לסה״נ (ר׳ Kool and Berman, this volume: No. 46).

בריבוע B4 נתגלתה רצפת טיח אדמדמה (L145; 67.64 מ׳ גובה מעל פני הים), שנחתכה מצינור בור המים, ועליה נמצא מטבע מהמאה הי״ד לסה״נ (ר׳ Kool and Berman, this volume: No. 39).

שלב 6. שלב זה מיוצג ברצפת טיח לבנה (כ־0.5 ס״מ עובי), שמופיעה בריבועים B1 (L106) ו־B2 (L104, L165). בפינה הצפונית־המזרחית של ריבוע B2 נתגלתה ערמת חרסית שטוחה על רצפה 165 (כ־0.5 מ׳ קוטר; 67.76 מ׳ גובה מעל פני הים; איור 4).

שלב זה תוארך למאה הט״ו לסה״נ, כמו שלבים 5–2 להלן. על הרצפה נתגלו כלי חרס מעטים מהמאות הי״ג–הט״ו לסה״נ (איור 12), קרס ומוט מברונזה, גושי זכוכית גולמית (איור 20:2–4) ו־11 מטבעות, מהם זוהו ארבעה: שניים מהמאה הי״ד ושניים מהמאה הט״ו לסה״נ (ר׳ Kool and Berman, this volume: Nos. 35, 36, 49, 50). בשלב זה נמצאה גם מקטרת, שתוארכה למאה הי״ח לסה״נ (ר׳ de Vincenz, this volume: Fig. 3: No. 27) — הסיבה להימצאותה כאן איננה ברורה.

שלב 5. שלב זה הובחן בריבועים B2 ו־B4 והוא נחלק לשני שלבי משנה (5a, 5b), שהם רצפת טיח ותיקונה. בשלב 5b, המאוחר, נחשפה סמוך לחתך רצפת טיח לבנה, דקה מאוד (L162, L163; 67.80 מ׳ גובה מעל פני הים), שכיסתה את קיר 6 בחציו המערבי (L180; 67.82 מ׳ גובה מעל פני הים). שלב 5a מיוצג ברצפת טיח, הנמוכה ב־4 ס״מ מרצפת שלב 5b (ריבוע B2 — L138, L159; 67.84 מ׳ גובה מעל פני הים; ריבוע B4 — L140, L143; 67.85 מ׳ גובה מעל פני הים).

איור 4. שטח B: רצפה משלב 6, מבט למזרח.

בשלב זה נמצאו כלי חרס, שהמאוחרים בהם תוארכו למאות הי״ד–הט״ו לסה״נ (איור 13), ושלושה מטבעות מהמאה הי״ד לסה״נ, שניים מהם מהשנים 1390–1399 לסה״נ (ר׳ Kool and Berman, this volume: Nos. 22–24). נראה שיש לתארך שלב זה לראשית המאה הט״ו לסה״נ.

שלב 4. בריבועים B2, B3 ו־B4 נתגלתה רצפת טיח לבנה (L137, L158, L142, L134, L139; כ־1 ס״מ עובי; 68.00 מ׳ גובה מעל פני הים) המייצגת שלב זה.

שלב 3. לשלב זה שייכת רצפת טיח לבנה שנחשפה בריבוע B1 (L101; 68.10 מ׳ גובה מעל פני הים). על הרצפה נמצאו אבני קיר 1 (1.3 מ׳ אורך, כ־0.13 מ׳ גובה השתמרות), הבנוי משורת אבנים מסותתות בבנייה יבשה. הריבוע הורחב מעט לדרום־מערב כדי לחשוף את המשך הקיר, אך במקומו נתגלה מתקן עגול למחצה (L113), הבנוי מאבני שדה בינוניות, ללא חומר מליטה, ובמרכזו נתגלו כמות רבה של פחם וגושי נחושת קטנים.

על פני כל ריבוע B2 נמצאה רצפת טיח זהה לזו שבריבוע B1 (L102; 68.13 מ׳ גובה מעל פני הים), ובמזרחו נמצא מעט חומר לבנים. בצפון הריבוע נתגלתה מפולת פזורה של אבני קיר ובמרכזה בור שוד רדוד. בהרחבה למערב (L136, L154; 68.14 מ׳ גובה מעל פני הים) נתגלתה עוד רצפה מעל רצפת שלב 2 (להלן).

בריבוע B3 נמצאה רצפת טיח אדמדמה (L133; כ־1 ס״מ עובי, 68.13 מ׳ גובה מעל פני הים). בריבוע B4 נחשף השלב המאוחר ביותר (שני השלבים העליונים נהרסו מפעילות הטרקטור): רצפת טיח אדמדמה, עבה (L129; 68.13 מ׳ גובה מעל פני הים). בפינתו הדרומית־המערבית של הריבוע נתגלו שני מפלסי רצפה מטיח אדמדם, זה מעל זה, בהפרש של 1 ס״מ (L128; מתחתיו L131, להלן). על הרצפה התחתונה נתגלו מעט מפולות של אבנים מסותתות, אך לא היה אפשר לשייכן לבנייה כלשהי.

שלב 2. שלב זה מופיע בעיקר בהרחבות הריבועים שנעשו לכיוון מערב וצפון, אזור שבו פני השטח נשתמרו לגובה רב. בריבוע B2 מיוצג שלב זה ברצפת טיח אדמדמה (L135; כ־1 ס״מ עובי; 68.25 מ׳ גובה מעל פני הים). בריבוע B3 נמצאה על אותה רצפה מפולת אבנים מסותתות (L131; 68.34 מ׳ גובה מעל פני הים). בריבוע B4 נחשפו כמה רצפות טיח לבנות (L171, L177, L179;

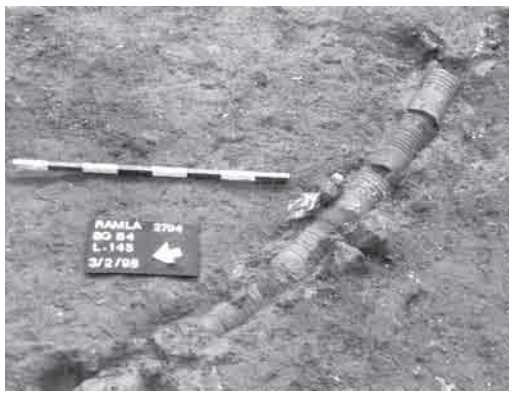

איור 5. שטח B, שלב 2: צינור חרס, מבט למזרח.

68.35 מ׳ גובה ממוצע מעל פני הים), הקשורות כולן לבור המים.

הבור (L172) חתך, כאמור, כמה רצפות (L145, L151, L156, L180). פתחו רבוע (0.35 × 0.35 מ׳) והאבן הרבועה שכיסתה אותו נמצאה באתרה. מנקודת החיבור שבין צוואר הבור לגופו יצא צינור חרס (1.8 מ׳ אורך), שלו שמונה חוליות מחוברות בחומר מליטה אפור כהה, בדומה לחומר שליכד את אבני הבור (איור 5).

מטבע יחיד, שתאריכו 1438–1458 לסה״נ, נתגלה בשלב זה (ר׳ Kool and Berman, this volume: No. 27).

שלב 1. בריבוע B3, מתחת לשכבת פני השטח, נתגלתה רצפת טיח לבנה (L128; כ־0.5 ס״מ עובי; כ־1 × 3 מ׳, 68.42 מ׳ גובה מעל פני הים). זוהי הרצפה הגבוהה ביותר שנתגלתה בכל שטח החפירה; היא נחשפה חלקית, סמוך לחתך המערבי של הריבוע.

שטח C

בשטח זה נפתח ריבוע אחד, שנועד לבירור מהות השכבות העליונות שהיו פגועות בשטח B (ר׳ תכנית 2). נתגלו שבעה שלבי בנייה, שביניהם מבדילים סנטימטרים אחדים: ארבעת השלבים העליונים הם מהתקופה העות׳מאנית, ואילו שלושת התחתונים — מהתקופה הממלוכית; שניים מהם מקבילים לשלבי שטח B. ברוב השלבים שרדו רק רצפות טיח, ואף הם יתוארו מהקדום למאוחר.

שלב 7. שלב זה מקביל לשלב 3 בשטח B. לשלב זה שייכת רצפת טיח לבנה דקה (L125; 68.15 מ׳ גובה מעל פני הים), המתוארכת למאה הט״ו לסה״נ. על

הרצפה נמצא מטבע מסוף המאה הי״ד לסה״נ (ר׳ Kool and Berman, this volume: No. 19).

שלב 6. שלב זה מקביל לשלב 2 בשטח B. נמצאה רצפת טיח לבנה על תשתית של חומר לבנים אדום (L122; כ־0.5 ס״מ עובי; 68.22 מ׳ גובה מעל פני הים). אף רצפה זו מתוארכת למאה הט״ו לסה״נ.

שלב 5. שלב זה נחלק לשני שלבי משנה: שתי רצפות טיח לבנות, כ־4 ס״מ זו על זו. במרכז הרצפה התחתונה היה שקע להצבת קנקן (L119; כ־0.5 ס״מ עובי, 68.3 מ׳ גובה מעל פני הים), ומעל הרצפה העליונה (L114) נמצאו שלושה מטבעות מהמאה הי״ד לסה״נ (ר׳ Kool and Berman, this volume: Nos. 8, 31, 32). עם זאת, נראה שיש לתארך שלב זה לסוף המאה הט״ו או תחילת המאה הט״ז לסה״נ.

שלב 4. שלב זה הוא מהתקופה העות׳מאנית, ולו רצפת טיח אדמדמה (L109; כ־0.5 ס״מ עובי, 68.51 מ׳ גובה מעל פני הים) שמעליה נדבך אחד של קיר (W2; 2.1 מ׳ אורך השתמרות), הבנוי משורה של אבנים מוחלקות בגודל בינוני. על הרצפה נתגלו מטבע מהמאה הי״ד לסה״נ (ר׳ Kool and Berman, this volume: No. 9) ומקטרת מהמאה הי״ח לסה״נ (ר׳ de Vincenz, this volume: Fig. 2: No. 21).

שלב 3. לשלב זה שייכת רצפת טיח אדמדמה (L107; 68.72 מ׳ גובה מעל פני הים), שהובחן בה תיקון מקוטע, אף הוא באותו טיח.

שלב 2. לשלב זה שייכת רצפת טיח אפרפרה (L105; 68.90 מ׳ גובה מעל פני הים); במרכזה נתגלה מתקן עגול למחצה, הבנוי אבנים בינוניות ומטויח בטיח אפרפר.

שלב 1. לשלב זה שייכת רצפת טיח אפורה (L103; 69.23 מ׳ גובה מעל פני הים) ומעליה שרידי מתקן קטן, מטויח, שחתך אותו כלי מכני; מתארו ותפקידו אינם ברורים. הממצא כלל מקטרת מהמאות הי״ח–הי״ט לסה״נ (ר׳ de Vincenz, this volume: Fig. 3: No. 29).

שטח D

בשטח D (נ״צ רי״ח 95–188425/40–648193, רי״י 95–138425/40–148193; תכניות 3–7) נחשפו 14 שלבים; אף הם יתוארו מהקדום למאוחר.

שלב 14. שלב זה הוא רצפת טיח לבנה דקה, המונחת על החול הטבעי; היא נשתמרה במקטעים קטנים בריבוע D3 (L359, L361, L372; 69.69 מ׳ גובה מעל פני הים). הרצפה נחתכה מיסודות קירות שלב 13 (להלן) ועליה נמצא פעמון ברונזה (איור 1:21).

שלב 13. בשלב זה נחשף חלק ממבנה אורך ולו שתי שורות חדרים (תכנית 3). מצב השתמרות הקירות גרוע, והרצפות עשויות שכבה דקה מאוד של טיח לבן (69.50 מ׳ גובה ממוצע מעל פני הים). בריבוע D3, כאמור, יסודות המבנה חתכו את רצפת שלב 14, ואילו בריבועים D1 ו־D2 היסודות מושתתים על החול הטבעי.

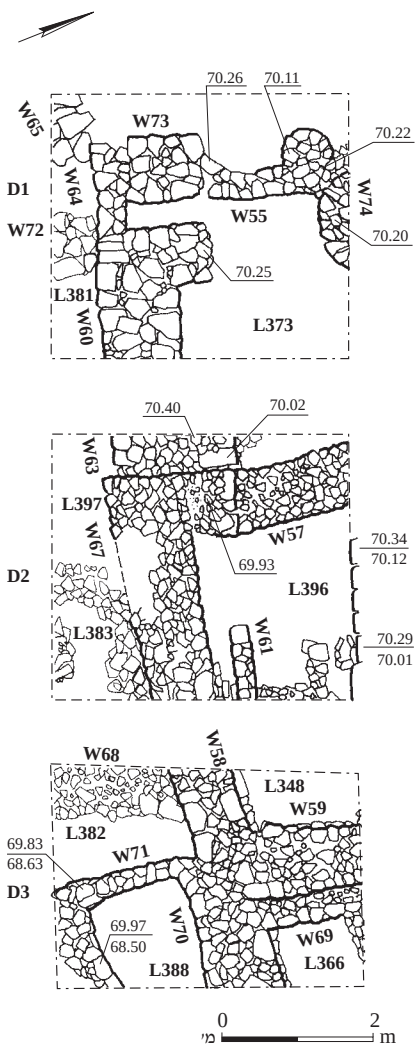

תכנית 3. שטח D: שלב 13.

בשורה הצפונית של המבנה נחשפו שלושה חדרים, שחלקם הצפוני לא נחשף. חדר 366 (0.85 × 1.10 מ׳) הוא המזרחי שבהם. קיר 70 (6 מ׳ אורך, כ־1 מ׳ רוחב), הקיר הדרומי בשורת החדרים, וקיר 69 (1.3 מ׳ אורך, 0.6 מ׳ רוחב) בנויים משני פנים של אבנים גדולות מלוכדות בחומר מליטה אפור; ליבתם עשויה אבנים קטנות, ללא חומר מליטה.

קירות החדר המרכזי (L396/L348; 2.0 × 4.6 מ׳) הם 69, 70 ו־57; האחרון (4 מ׳ אורך, 0.8 מ׳ רוחב) בנוי אבנים בינוניות שביניהן חומר מליטה אפור.

קירות החדר המערבי (L373; 2.5 × 2.5 מ׳) הם W57, W60 ו־W74; מהאחרון נחשף קטע קטן בחתך. קיר 60 (המשכו של קיר 70; 3.2 מ׳ אורך, 1 מ׳ רוחב) בנוי אבנים גדולות — חלקן מוחלקות וחלקן מסותתות היטב — וביניהן חומר מליטה אפור. אל החדר נכנסו דרך פתח שרוחבו כ־1.5 מ׳. ממערב לו נתגלתה אומנה (W73; 1 מ׳ אורך, 0.8 מ׳ רוחב), שריד לחדר נוסף שלא השתמר.

גם בחלקו הדרומי של המבנה נתגלו שלושה חדרים: חדר 382, שקירותיו בנויים מאבנים קטנות ובינוניות ללא סדר וללא חומר מליטה; חדר 383; וחדר 381. בחדר 382 נמצא בור ספיגה רבוע (L388; 1.5 מ׳ עומק). הוא קורה בכיפה, שלא השתמרה. נראה שחלקו התחתון ניכרה בשכבת החול. הוא דופן היטב באבנים בינוניות מוחלקות (W71) וקרקעיתו מטויחת בטיח לבנבן (איור 6).

שלב זה תוארך לתקופה הממלוכית על אף מיעוט הממצא, שכלל שברי כלי חרס לא־אינדיקטיביים.

שלב 12. בשלב זה נערכו שינויים במבנה (תכנית 4): הרצפה הוגבהה בכ־0.4 מ׳; שורת החדרים הדרומית בוטלה וגם בור הספיגה; קירות 71, 68 וחלקו הדרומי של קיר 57 נעשו תשתית לרצפת טיח לבנה (L378/L364/L385). קיר 69 מהשלב הקודם נעשה יסוד לקיר רחב יותר (W59; 1 מ׳ רוחב) ובקירות 57 ו־60 מהשלב הקודם ובקיר 67 משלב זה (הוא קיר 70 מהשלב הקודם) נערכו תיקונים שיצרו פינה חדשה.

לשלושת החדרים שנותרו (L373, L375 ו־L359) הייתה רצפת טיח לבנה; בחדר 373 המשיכה הרצפה משלב 13 לשמש גם בשלב זה (גובה הרצפות הממוצע הוא 69.90 מ׳ מעל פני הים). שלב זה תוארך לתקופה הממלוכית על סמך בדיקת פחמן־14 שתוארכה לשנים 1410–1437 לסה״נ (הסתברות: 100%).

איור 6. שטח D: שלב 13, מבט למזרח.

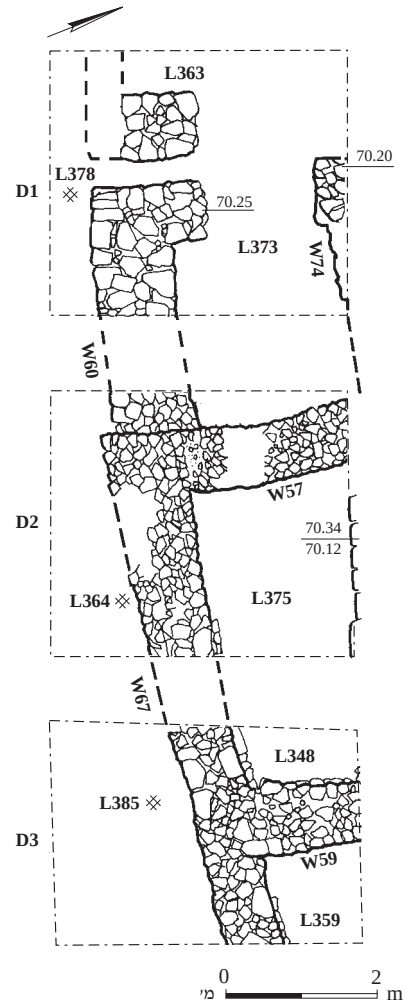

תכנית 4. שטח D: שלב 12.

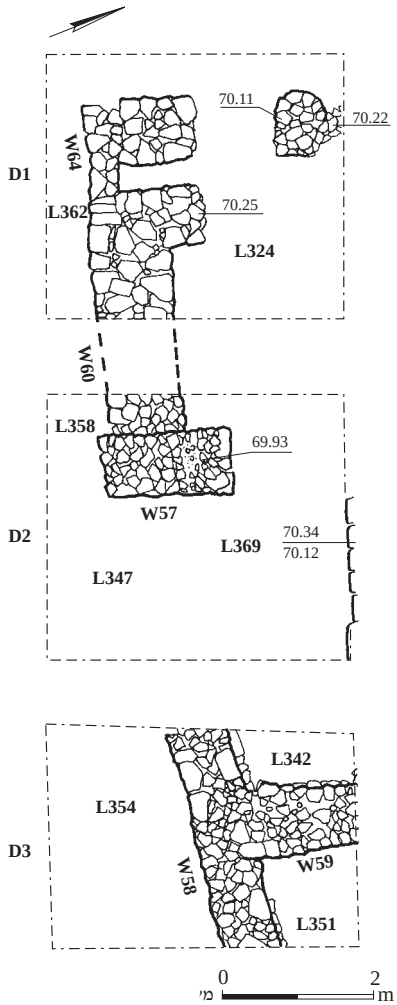

תכנית 5. שטח D: שלב 11.

שלב 11. בשלב זה (תכנית 5) הוגבה מפלס הרצפה בכ־0.1 מ׳ (70.00 מ׳ גובה ממוצע מעל פני הים) ונראה שהמבנה חדל לשמש למגורים וחלק מאבניו נשדדו. בחדר 351 נתגלו חלקי גולגולת של גמל. קיר 58 (קיר 67 משלב 12) הוצר לכדי 0.5 מ׳. קיר 57 פורק ברובו וקיר 60 חובר לקיר 64 ואגב כך בוטל המעבר הצר שהיה ממערב לחדר המערבי של המבנה. קיר 74 פורק ומול אומנה 73 נתגלה מעגל אבנים, אולי בסיס לעמוד.

שלב זה תוארך לסוף התקופה הממלוכית – תחילת התקופה העות׳מאנית על סמך בדיקת פחמן־14 שהניבה את התאריכים 1510–1590 לסה״נ (הסתברות: 84%) ו־1620–1640 לסה״נ (הסתברות: 16%). שני ממצאים ראויים לציון, אף שהקשרם ומקורם אינם ברורים, הם מחבת (איור 14) ומטבע (ר׳ Kool and Berman, this volume: No. 6) מהתקופה הצלבנית.

שלב 10. גם בשלב זה נערכו שינויים במבנה (תכנית 6). רק קירות 59 ו־58 מהשלב הקודם המשיכו לשמש, ללא שינוי. מפלס הרצפות הוגבה ב־0.14 מ׳ בממוצע. בחתך המזרחי של ריבוע D3 נתגלו שתי אבנים מוארכות, היוצרות פינה עם קיר 58; אפשר שהן שריד מקיר שנבנה בשלב זה. בפינה הדרומית־המזרחית של ריבוע D2 נמצאה שורת אבנים מעוגלת ולצדה אבנים בינוניות, מסותתות או מוחלקות, שהונחו בערמה ללא סדר וללא חומר מליטה.

לקיר 60 נוספה אומנה (W68) ובין אומנה 73 למעגל האבנים משלב 11 נבנה קיר 55; הוא בנוי משתי שורות של אבנים בינוניות, מוחלקות בפן החיצון, שביניהן חומר מליטה אפור. מדרום לקירות 60 ו־64 נוספו שני קירות: 61 (0.8 מ׳ רוחב) ו־65 (שנחשף ברובו בחתך), הנמשכים לדרום. שני הקירות בנויים מאבנים בינוניות, ללא חומר מליטה, בשלוש שורות. צמוד לקיר 65 (L345) נתגלה אזמל ברזל (איור 2:21).

אף שלב זה מתוארך לסוף התקופה הממלוכית – תחילת התקופה העות׳מאנית, ואילו הממצא הקרמי המועט תוארך למן סוף המאה הי״ב לסה״נ ובמהלך כל התקופה הממלוכית (איור 15).

שלב 9. לשלב זה שייכת רצפת טיח לבנה, שביטלה את כל קירות שלב 10 (L322; כ־0.5 ס״מ עובי; 70.22 מ׳ גובה ממוצע מעל פני הים; איור 7).

על הרצפה נתגלו לוחית ברונזה (איור 3:21) ושני מטבעות מהמאה הי״ד לסה״נ (ר׳ Kool and Berman, this volume: Nos. 11, 21). דגימות פחמן־14 שנלקחו מהרצפה הניבו את התאריכים 1570–1630 לסה״נ (הסתברות: 60%) ו־1480–1520 לסה״נ (הסתברות: 40%).

שלב 8. לשלב זה שייכת רצפת טיח לבנה (L324; כ־1 ס״מ עובי; תכנית 7; איור 8) שנחפרה בשלושת הריבועים. בצפון־מזרח ריבוע D2 נתגלו חלק ממבנה ומתקן. קיר 52 (1 מ׳ אורך החשיפה, 0.3 מ׳ רוחב) בנוי היטב מאבנים מוחלקות שביניהן חומר

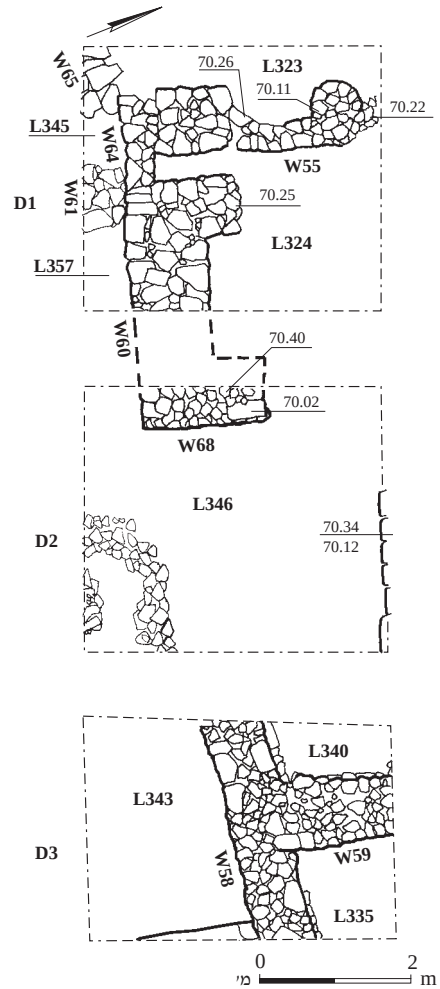

תכנית 6. שטח D: שלב 10.

איור 7. שטח D: שלב 9, מבט למערב.

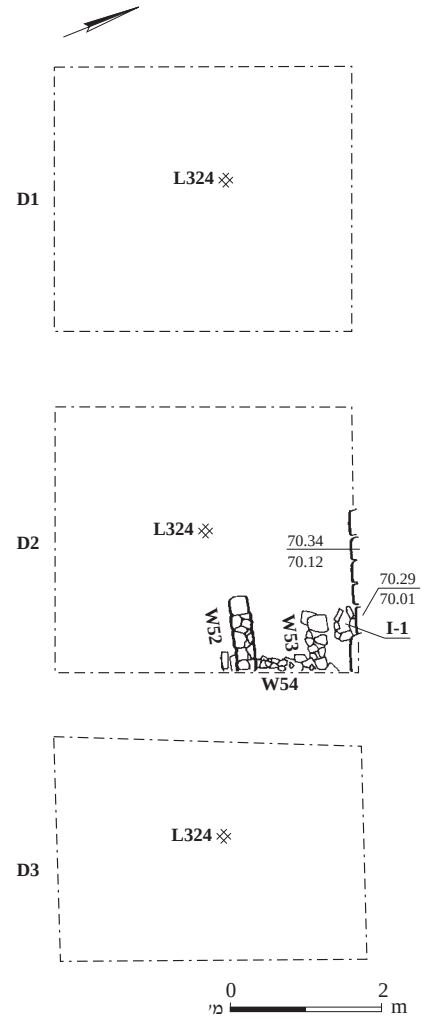

תכנית 7. שטח D: שלב 8.

מליטה אפור, ואילו קירות 54 ו־53 בנויים משורות של אבנים מגובבות, ללא חומר מליטה.

מצפון למבנה וצמוד לחתך הצפוני נתגלה מתקן סגלגל, קטן (I-1), המורכב משש אבנים בינוניות. שרידי אפר נתגלו במרכזו, ואפשר שזהו מתקן בישול. סמוך לו נתגלו חרוז פיאנס ושני טריזי כבשן לכלי חרס (איור 21:4, 5). דגימת פחמן־14, שנלקחה מתוך המתקן, הניבה את התאריכים 1520–1570 לסה״נ (הסתברות: 74%) ו־1630–1650 לסה״נ (הסתברות: 26%).

על סמך תאריך שלב 9 (בהסתברות הגבוהה) נראה שיש לתארך את שלב 8 לשנים 1630–1650 לסה״נ, על אף שניתן בהסתברות נמוכה. כלי החרס

איור 8. שטח D: שלב 8, מבט לצפון־מזרח.

היחיד משלב זה שמוצג כאן מתוארך לתקופה הממלוכית (איור 16).

שלב 7. לשלב זה שייכת רצפת טיח אדמדמה, ובה קטעי טיח לבן, שנתגלתה בשלושת הריבועים (70.38 מ׳ גובה ממוצע מעל פני הים). בחתך הצפוני של ריבוע D2 הובחן נדבך אחד של קיר, הבנוי מחמש אבנים מסותתות היטב.

שלב 6. אף לשלב זה שייכת רצפת טיח אדמדמה, שנחשפה בשלושת הריבועים (גובה 70.47 מ׳ ממוצע מעל פני הים). במרכז ריבוע D1 נתגלתה ערמת אבנים, שמתארה עגול (כ־0.8 מ׳ קוטר), ולצדה קערה מהתקופה העות׳מאנית (איור 17) ואבזם ברונזה (איור 21:6).

שלב 5. שלב זה הובחן רק בריבוע D2, סמוך לחתכו הצפוני: רצועה צרה של רצפת טיח לבנה דקה מאוד, על תשתית של אבנים קטנות (70.53 מ׳ גובה מעל פני הים). על הרצפה נמצאו שני מטבעות מהמאות הי״ד–הט״ו לסה״נ (ר׳ Kool and Berman, this volume: Nos. 18, 26).

שלב 4. בשלב זה נמצאה רצפת טיח לבנה, שמופיעה בכל הריבועים (כ־0.5 ס״מ עובי; 70.57 מ׳ גובה ממוצע מעל פני הים). הממצא הקרמי המאוחר ביותר תוארך לתקופה העות׳מאנית (איור 18).

שלב 3. שלב זה מיוצג ברצפת טיח לבנה דקה, שנמצאה בכל הריבועים (70.90 מ׳ גובה ממוצע מעל

פני הים). על הרצפה נמצאו אבנים מעטות במפולת, כלי חרס מהתקופות הממלוכית–העות׳מאנית (איור 19), מוט ברונזה, טבעת ברזל, משקולת עופרת וחרוזים עשויים עצם (איור 21:7–11), וכן מטבעות מהמאות הי״ד–הט״ו לסה״נ (ר׳ Kool and Berman, this volume: Nos. 29, 51, 52).

שלב 2. בכל הריבועים נמצאה רצפת טיח לבנה (כ־0.5 ס״מ עובי; 71.14 מ׳ גובה ממוצע מעל פני הים). על הרצפה נמצאו צמיד ברונזה (איור 21:12), מטבעות מהמאות הי״ד והט״ז לסה״נ (ר׳ Kool and Berman, this volume: Nos. 43, 44, 54, 55) ומקטרות מהמאות הי״ז–הי״ח לסה״נ (ר׳ de Vincenz, this volume: Figs. 1: No. 5; 2: No. 15).

שלב 1. שלב זה נתגלה רק בריבוע D1, סמוך לחתכו המערבי: תשתית רצפה המורכבת מאבנים עגלגלות בינוניות (71.37 מ׳ גובה מעל פני הים).

הממצא

כלי החרס

השלבים שנחשפו בחפירה זו תוארכו ברובם, על סמך מטבעות ובדיקות פחמן־14 לתקופות הממלוכית והעות׳מאנית, ועל כן כלי חרס רבים תוארכו על סמך הממצא מהחפירה ולא רק על סמך מקבילות. כלים, שתוארכו באתרים אחרים למאות הי״ד–הט״ו לסה״נ, תוארכו כאן למאה הי״ד לסה״נ. אפשר, כמובן, שקביעה זו נכונה רק לחפירה הנדונה; רמלה הייתה ידועה בשווקיה ובבתי המסחר שלה, והיו בה גם בתי יוצר (רוזן־איילון ואיתן 1969). כלי החרס יוצגו כאן טיפולוגית, ואילו בלוחות הם מסודרים על פי השטח והשלב שבו הם נמצאו, מהקדום למאוחר.

קערות פשוטות (איורים 9:6–17; 10:1; 19:1).— הקערות יוצרו במקום; רובן צרופות באופן גרוע ולא אחיד, שוליהן מעוותים, גושי טין דבוקים עליהן ולעתים ניכרות בחלקם הפנימי גם טביעות אצבעו של הקדר. לקערות אחדות בסיס לא ישר, ולכן לא היה אפשר להעמידן. קערות רבות מסוג זה נמצאו כמעט בכל השלבים ותוארכו לתקופות הממלוכית והעות׳מאנית.

קערות מזוגגות (איורים 9:1–5; 12:1, 2; 13:1–3; 17).— הקערות באיורים 9:1, 2 ו־13:1, 2 עשויות פיאנס. הן מעוטרות בכחול ובשחור ומזוגגות בזיגוג אלקלי שקוף. בחפירה זו הן תוארכו למאה הי״ד לסה״נ.

לקערות באיורים 9:3–5 ו־17, היחידות מסוגן שנמצאו בחפירה, חיפוי לבן מתחת לזיגוג ועיטור בחריתות (סגרפיטו). לשלוש הקערות באיור 9 בסיס טבעת גבוה: לקערה מס׳ 3 עיטור שאי אפשר להגדירו, קערה מס׳ 4 מעוטרת בפסים שיוצאים מהמרכז וקערה מס׳ 5 מעוטרת בדגם צמחי. שלוש הקערות מתוארכות למאה הי״ד לסה״נ. לקערה באיור 17 בסיס טבעת נמוך והיא מעוטרת בדגמים גאומטריים; קערה זו מתוארכת לתקופה העות׳מאנית, ולא נמצאו לה מקבילות.

הקערות באיורים 12 ו־13:3 עשויות בדפוס ומעוטרות בכתובות ובדגמים גאומטריים. הן מתוארכות למאה הי״ד לסה״נ.

פך פיאנס (איור 13:4).— שבר אחד בלבד של כלי סגור עשוי פיאנס נתגלה בחפירה, ותאריכו כתאריך הקערות, דהיינו המאה הי״ד לסה״נ.

צפחת (איור 11).— הצפחת עשויה בדפוס; על סמך מקום המצאה היא מתוארכת למאה הי״ד לסה״נ. צפחות מסוגה נפוצות בארץ, בסוריה, בלבנון, ובמצרים במאות הי״ג–הי״ד לסה״נ.

סירי בישול (איורים 9:18; 10:2; 16).— סירי הבישול שונים זה מזה. הסירים באיורים 9 ו־10 נתגלו במכלול שתוארך למאה הי״ד לסה״נ. סירים רבים, דוגמת זה שבאיור 16, נמצאו בחפירה, רק אחד מהם מוצג כאן.

מחבת (איור 14).— המחבת מתוארכת לתקופה הצלבנית.

קנקנים (איורים 13:5; 18:1).— הקנקן באיור 13 עשוי באבניים ברישול רב, גושי טין דבוקים לגופו, והוא כנראה מקומי. הקנקן באיור 18 עשוי ביד ומעוטר בעיטור פלסטי.

מכסים (איורים 9:28; 12:3; 18:2).— המכסים שימשו לכיסוי קנקנים והיו בשימוש לאורך כל התקופות. יש להם שוליים רחבים והם עשויים ברישול; עוביים וצריפתם אינם אחידים, שוליהם גליים ואינם שווים ברוחבם; לעתים המכסה נראה כנוטה על צדו. המכסים באיורים 9 ו־12 הם מהמאה הי״ד לסה״נ, והמכסה באיור 18 הוא מהתקופה העות׳מאנית. נראה כי הם נוצרו במקום.

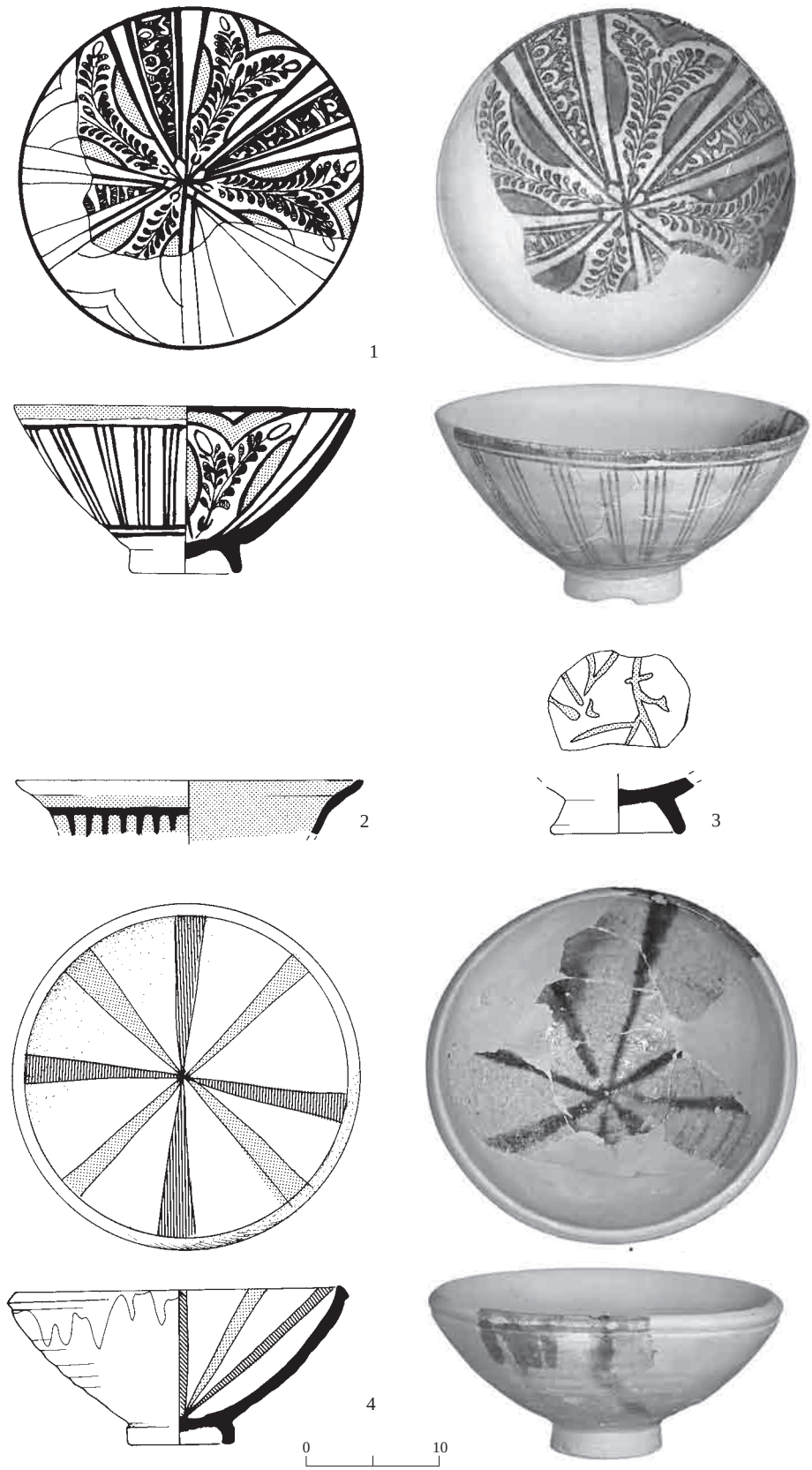

איור 9. כלי החרס משטח B (שלב 9).

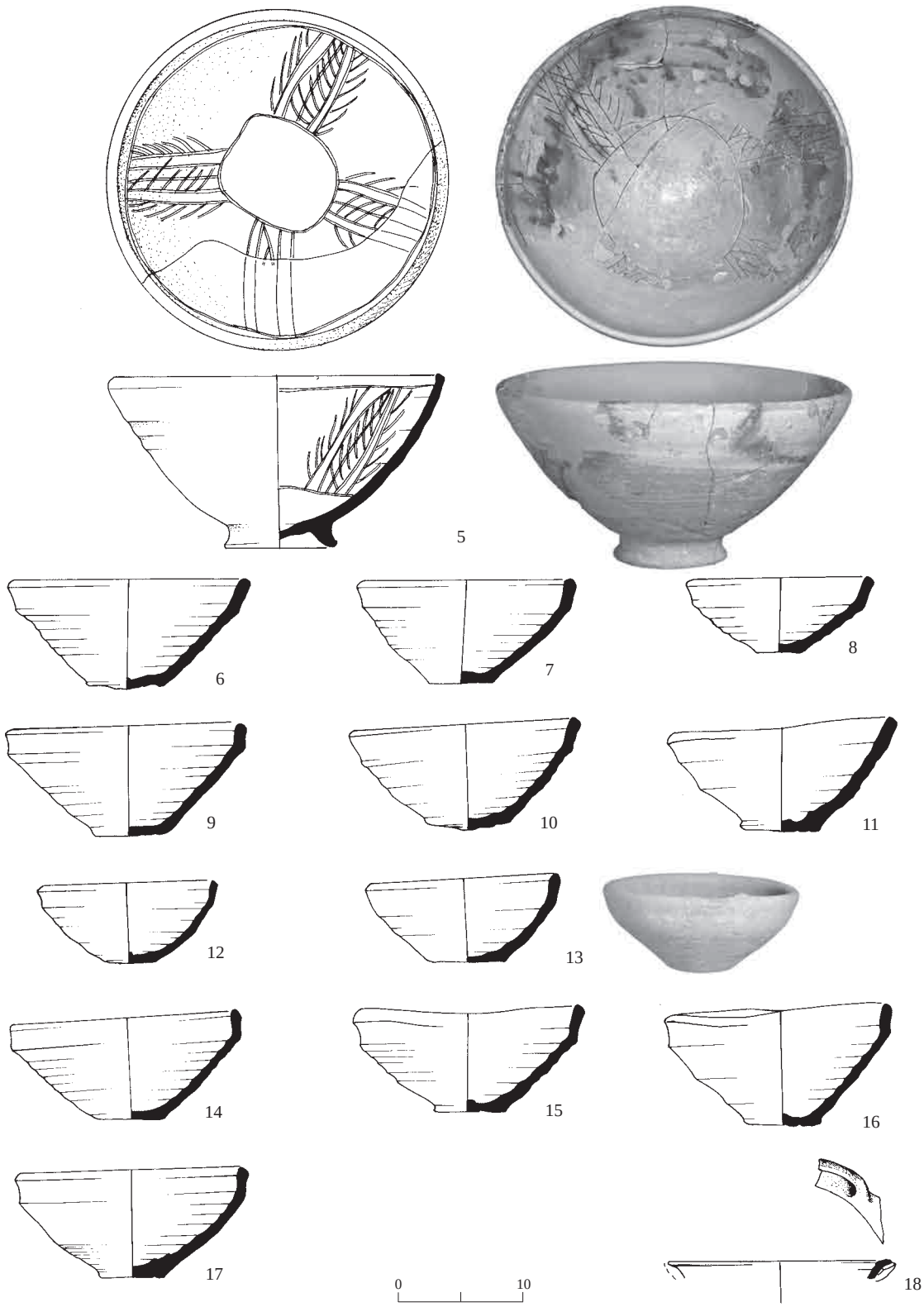

איור 9. (המשך).

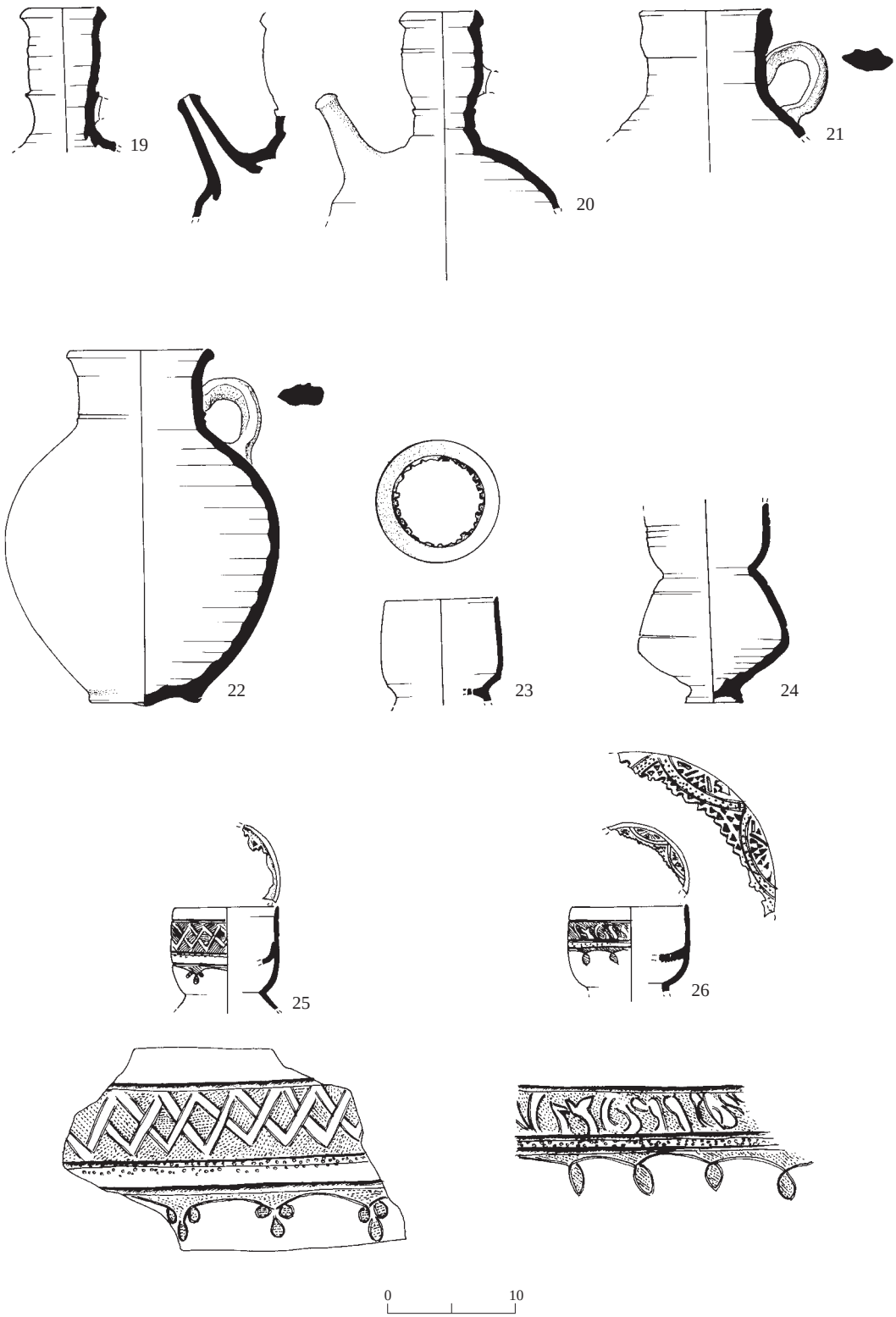

איור 9. (המשך).

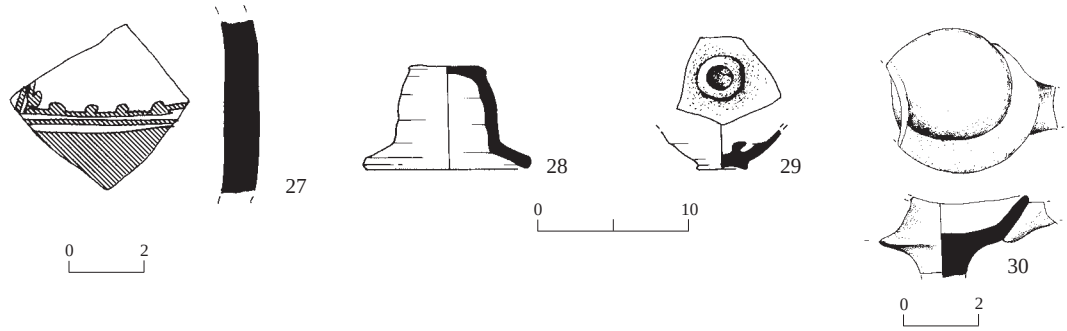

איור 9. (המשך).

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות	תאריך (לסה״נ)
1	קערה	116	1164	פיאנס, צבעים שחור וכחול תחת זיגוג שקוף	Avissar and Stern 2005:28–33	המאות הי״ד–הט״ו
2	קערה	116	1167	פיאנס, צבע כחול תחת זיגוג לבנבן		המאות הי״ד–הט״ו
3	קערה	175	1396	טין אדום (10R 5/4), חסמים לבנים ואפורים, חיפוי לבן, זיגוג צהוב־חרדל ועיטור בצבע ירוק	שטרן תשנ״ט:126, לוח 13:1	המאות הי״ד–הט״ו
4	קערה	144	1314	טין ורדרד־אפרפר (7.5YR 7/3), חיפוי לבן, זיגוג צהוב וצביעה בצבעים ירוק וחום	Avissar and Stern 2005:14, Fig. 5:7–10	שלהי המאה הי״ג–המאה הט״ו
5	קערה	116	1203	טין ורוד (10R 5/6), חסמים לבנים רבים, חיפוי לבן, זיגוג צהוב עם כתמים ירוקים ואפורים	Avissar and Stern 2005:16, Fig. 6:1–4	שלהי המאה הי״ב–המאה הי״ד
6	קערה	127	1238-3	טין ורדרד בהיר (5YR 7/3), חסמים לבנים ואפורים	Avissar and Stern 2005:82, Fig. 35:9, 10	התקופות הממלוכית–העות׳מאנית
7	קערה	150	1328	טין ורדרד (10R 6/3), חסמים לבנים ואפורים		התקופות הממלוכית–העות׳מאנית
8	קערה	161	1369	טין ירקרק (2.5Y 7/3), חסמים לבנים ואפורים		התקופות הממלוכית–העות׳מאנית
9	קערה	127	1238-1	טין ורדרד (10R 6/3), חסמים לבנים ואפורים		התקופות הממלוכית–העות׳מאנית
10	קערה	150	1322	טין ורדרד (10R 6/4), חסמים לבנים ואפורים		התקופות הממלוכית–העות׳מאנית
11	קערה	150	1323	טין ורדרד (10R 6/3), חסמים לבנים ואפורים		התקופות הממלוכית–העות׳מאנית
12	קערה	116	1164	טין ורדרד (2.5YR 6/4), חסמים לבנים ואפורים		התקופות הממלוכית–העות׳מאנית
13	קערה	116	1180	טין ורדרד (10R 6/4), חסמים לבנים ואפורים		התקופות הממלוכית–העות׳מאנית
14	קערה	116	1174	טין ורדרד (10R 6/4), חסמים לבנים ואפורים		התקופות הממלוכית–העות׳מאנית
15	קערה	150	1330	טין ורדרד (10R 6/4), חסמים לבנים ואפורים		התקופות הממלוכית–העות׳מאנית
16	קערה	150	1329	טין ורדרד (2.5YR 6/4), חסמים לבנים ואפורים		התקופות הממלוכית–העות׳מאנית

איור 9. (המשך).

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות	תאריך (לסה״נ)
17	קערה	116	1168	טין ורדרד (10R 6/4), חסמים לבנים ואפורים		התקופות הממלוכית–העות׳מאנית
18	סיר בישול	175	1396	טין אדום (10R 5/6), חסמים לבנים ואפורים גדולים, זיגוג צהוב־חרדל וחום	שטרן תשנ״ט:130, לוח 44:3 Pringle 1997:148, Fig. 6:14 Avissar 1996:143, Fig. XIII.104, Type 17	המאות הי״ב–הט״ו המאות הי״ב–הי״ג אמצע המאה הי״ג
19	פך	124	1224	טין ורדרד (2.5YR 6/6), חסמים לבנים ואפורים רבים	Tushingham 1985: Fig. 41:37	המאות הי״ד–הט״ו
20	פך	116	1174	טין ורדרד (2.5YR 6/2), חסמים לבנים ואפורים גדולים	Avissar and Stern 2005:108–110	המאות הי״ג–הט״ו
21	פך	124	1224	טין ורדרד (10R 6/6), חסמים לבנים ואפורים רבים	Avissar 1996:167, Fig. XIII.149, Type 23:4	התקופות הממלוכית–העות׳מאנית
22	פך	124	1224-8	טין אדום (10R 5/6), חסמים לבנים ואפורים גדולים, זיגוג צהוב־חרדל (ללא חיפוי) מפנים	Tushingham 1985: Figs. 38:30; 39:18	
23	פך	116	1171	טין צלהב (10YR 7/1), חסמים לבנים ואפורים גדולים	Stern 1997:38–40, Fig. 4:19–21	סוף המאה הי״ג
24	פך	116	1170	טין צלהב (10YR 7/1), חסמים לבנים ואפורים גדולים		
25	פך	116	1172-1	טין צלהב (7.1YR 10), חסמים לבנים ואפורים גדולים	Tushingham 1985: Fig. 43:8	סוף המאה הי״ג
26	פך	116	1172-2	טין צלהב (10YR 7/1), חסמים לבנים ואפורים גדולים		
27	פך/ קנקן	175	1396	טין ורדרד (10YR 6/3) מעורב בקש, חסמים לבנים, אפורים וחומים, חיפוי בקרם בהיר מחוץ ומעליו צבע חום	Boas 2000:215, Pl. II, Avissar and Stern 2005:113–116 Types 8, 9	סוף המאה הי״ב–התקופה הממלוכית
28	מכסה	124	2224	טין אדמדם (10YR 5/8), חסמים לבנים ואפורים רבים		המאה הי״ד
29	נר	116	1168	טין ורדרד (2.5YR 6/6), חסמים לבנים ואפורים, זיגוג חום ועליו שרידי פסים צהובים, שרידי זיגוג גם מחוץ	Avissar and Stern 2005:124–125, Fig. 52:3, 4	המחצית השנייה של המאה הי״ב–המאה הי״ג
30	נר	175	1396	טין ורדרד (10R 5/6), חסמים לבנים ואפורים, חיפוי לבן, זיגוג ירוק	Avissar 1996: Fig. XV.40, No. 44	התקופה הממלוכית

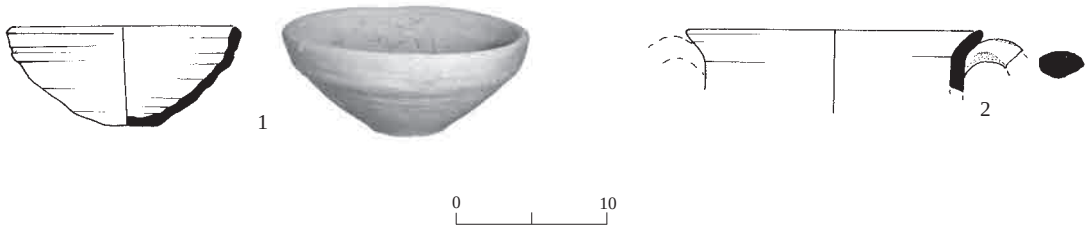

איור 10. כלי החרס משטח B (שלב 8).

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות	תאריך
1	קערה	115	1149	טין ירקרק (7/3Y 2.5), חסמים לבנים	Avissar and Stern 2005:82, Fig. 35:9, 10	התקופות הממלוכית–העות׳מאנית
2	סיר בישול	146	1292	טין ורדרד (7/4YR 5), חסמים לבנים ואפורים, זיגוג פנימי חום-צהבהב ועל הידית, סמוך לשפה	Edelstein and Avissar 1997:131, Fig. 1, Type 6	התקופה הממלוכית

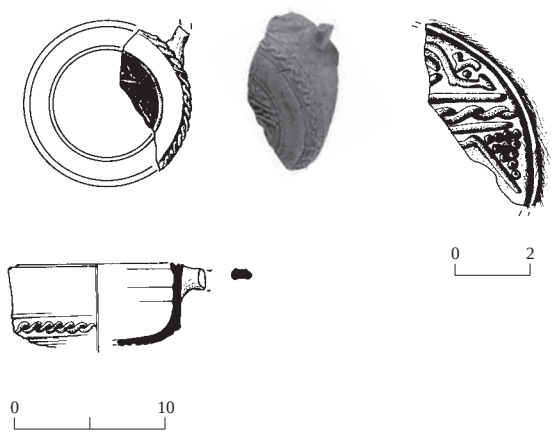

איור 11. צפחת משטח B (שלב 7).

הכלי	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות	תאריך (לסה״נ)
צפחת	141	1273	טין צלהב (10YR 7/3), חסמים לבנים ואפורים	Avissar and Stern 2005:117–118	המאות הי״ג–הי״ד

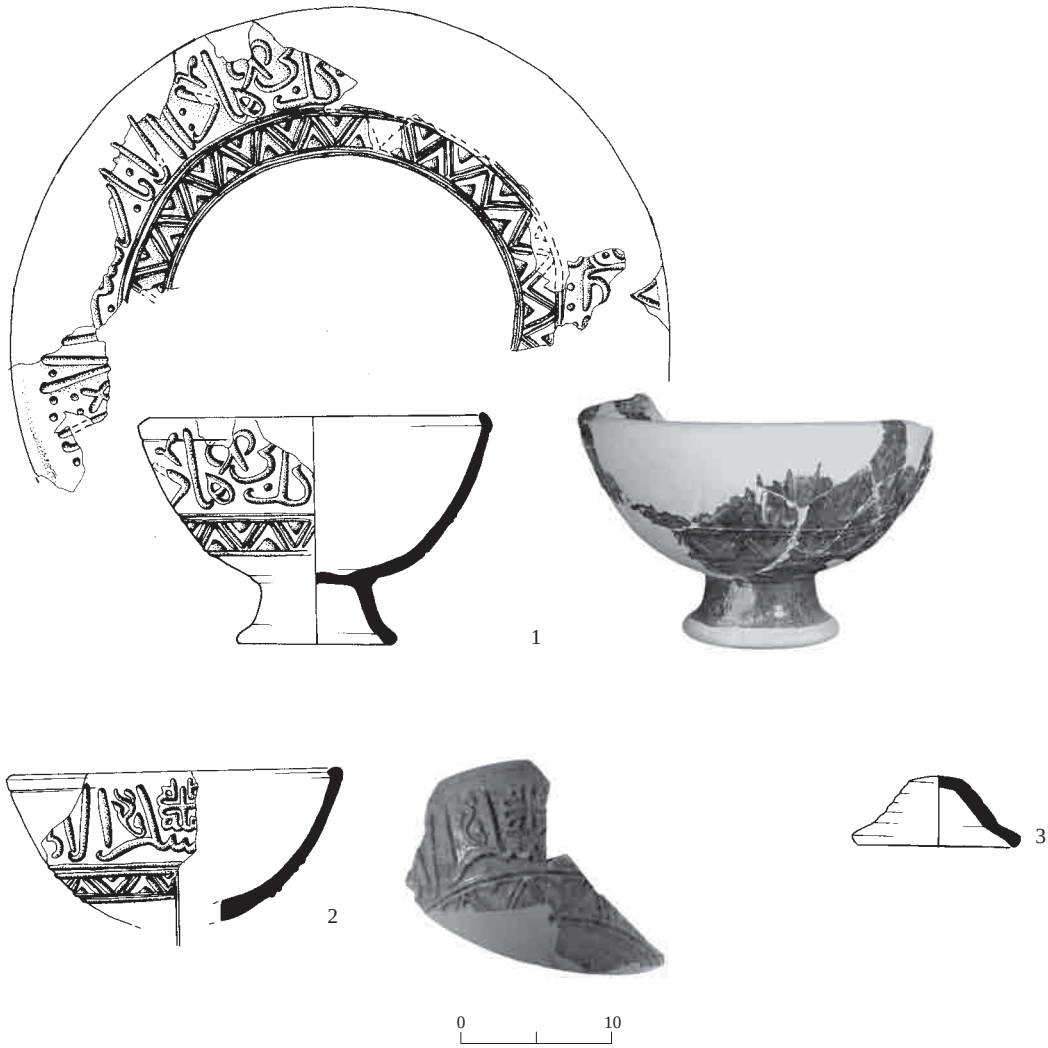

איור 12. כלי החרס משטח B (שלב 6).

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות	תאריך (לסה״נ)
1	קערה	106	1050	טין ורדרד (2.5YR 6/6), זיגוג חום־אדמדם	Avissar and Stern 2005:22–24	המאה הי״ד
2	קערה	106	1052	טין ורדרד (2.5Y 6/4), חסמים לבנים, חיפוי לבן ועליו צבע צהוב עם זיגוג עופרת		המאה הי״ד
3	מכסה	106	1038	טין אדמדם (10R 6/6), חסמים לבנים		המאה הי״ד

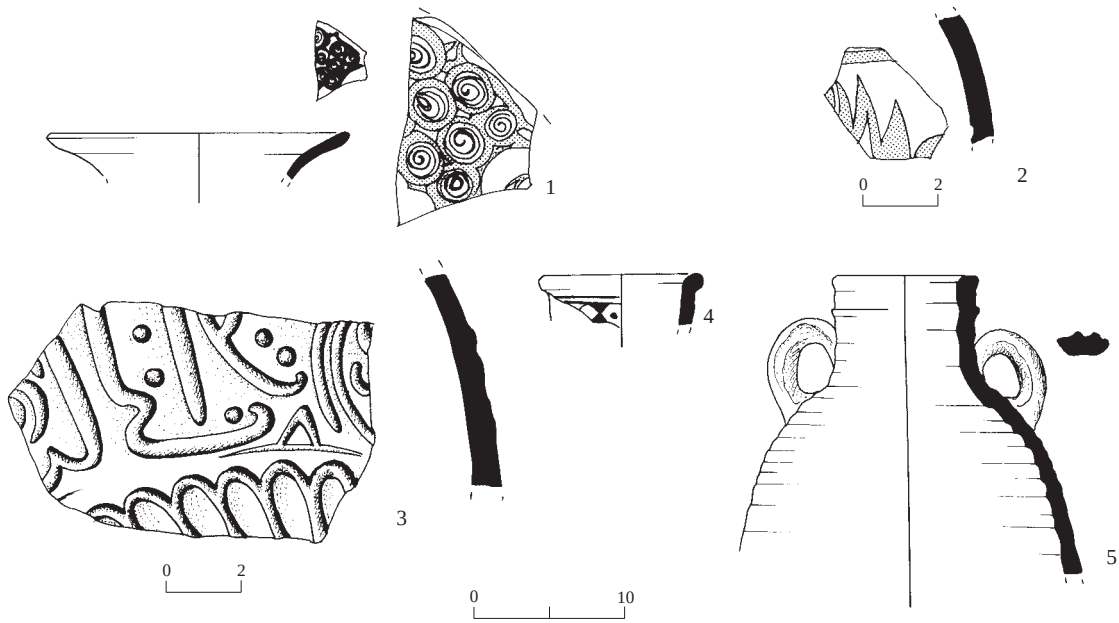

איור 13. כלי החרס משטח B (שלב 5).

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות	תאריך (לסה״נ)
1	קערה	162	1360-0	פיאנס, צבע כחול תחת זיגוג שקוף	Avissar and Stern 2005:28–33	המאות הי״ד–הט״ו
2	קערה	162	1360-2	פיאנס, צבע כחול תחת זיגוג שקוף		המאות הי״ד–הט״ו
3	קערה	140	1288	טין ורדרד (10R 6/6), חיפוי לבן ועליו זיגוג ירוק	Avissar and Stern 2005:22–24	המאה הי״ד
4	פך	162	1360-1	פיאנס, צבעים כחול ושחור תחת זיגוג שקוף		המאות הי״ד–הט״ו
5	קנקן	140	1283	טין ורדרד (10R 6/4), חסמים לבנים רבים, עשוי ברישול	Avissar 1996:148, Fig. XIII.113, Type 3	המאה הח׳

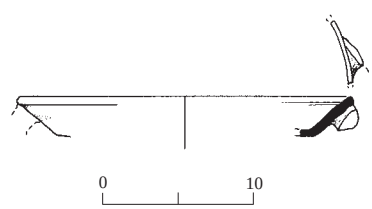

איור 14. מחבת משטח D (שלב 11).

הכלי	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות	תאריך (לסה״נ)
מחבת	329	3134	טין אדמדם (10R 5/6), חסמים לבנים ואפורים, מזוגג מפנים בזיגוג חום־אדמדם	Avissar 1996:142, Fig. XIII.102, Type 15 Pringle 1997:148, Fig. 6:14	סוף המאה הי״ב–אמצע המאה הי״ג המאות הי״ב–הי״ג

איור 15. כלי החרס משטח D (שלב 10).

מס׳	טיפוס	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות	תאריך (לסה״נ)
1	פך/קנקן	353	3206-2	טין אדום בהיר (2.5YR 6/6) מעורב בקש, חיפוי צהבהב מחרץ ומפנים, צבע חום־אדמדם	Avissar and Stern 2005:113–116	סוף המאה הי״ב–התקופה הממלוכית
2	פך/קנקן	353	3206-1	טין ורדרד (2.5YR 6/4), חסמים לבנים ואפורים, חיפוי קרם־אפרפר (10YR 7/1), צבע חום־אדמדם		סוף המאה הי״ב–התקופה הממלוכית

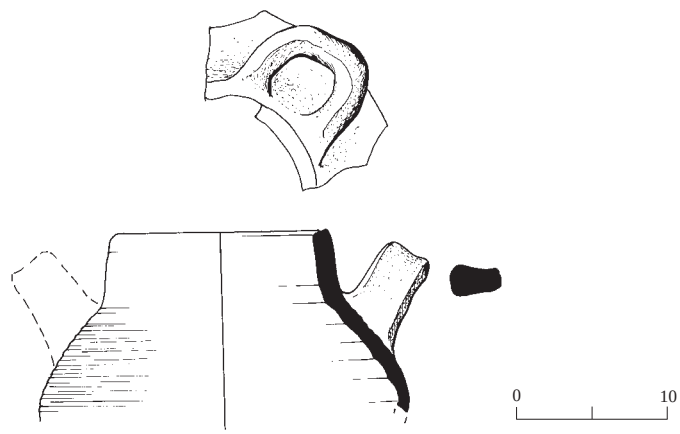

איור 16. סיר בישול משטח D (שלב 8).

לוקוס	סל	תיאור	הקבלות	תאריך
346	3183	טין ורדרד (5YR 7/4), חסמים לבנים קטנים ואפורים גדולים רבים	Avissar 1996:138–139, Fig. XIII.98, Type 11	התקופה הממלוכית

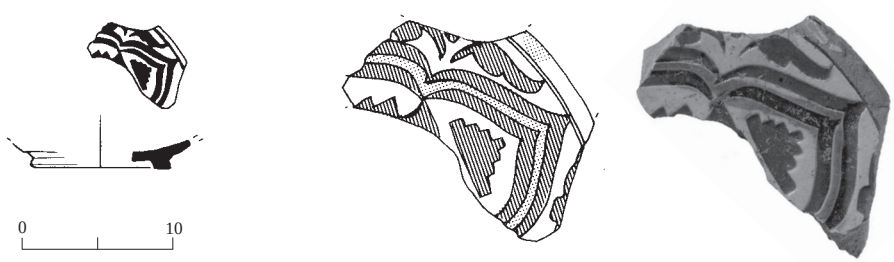

איור 17. קערה משטח D (שלב 6).

לוקוס	סל	תיאור	תאריך
341	3174	טין אדמדם (10R 6/6), חיפוי לבן, עיטור בכחול, זיגוג שקוף	התקופה העות׳מאנית

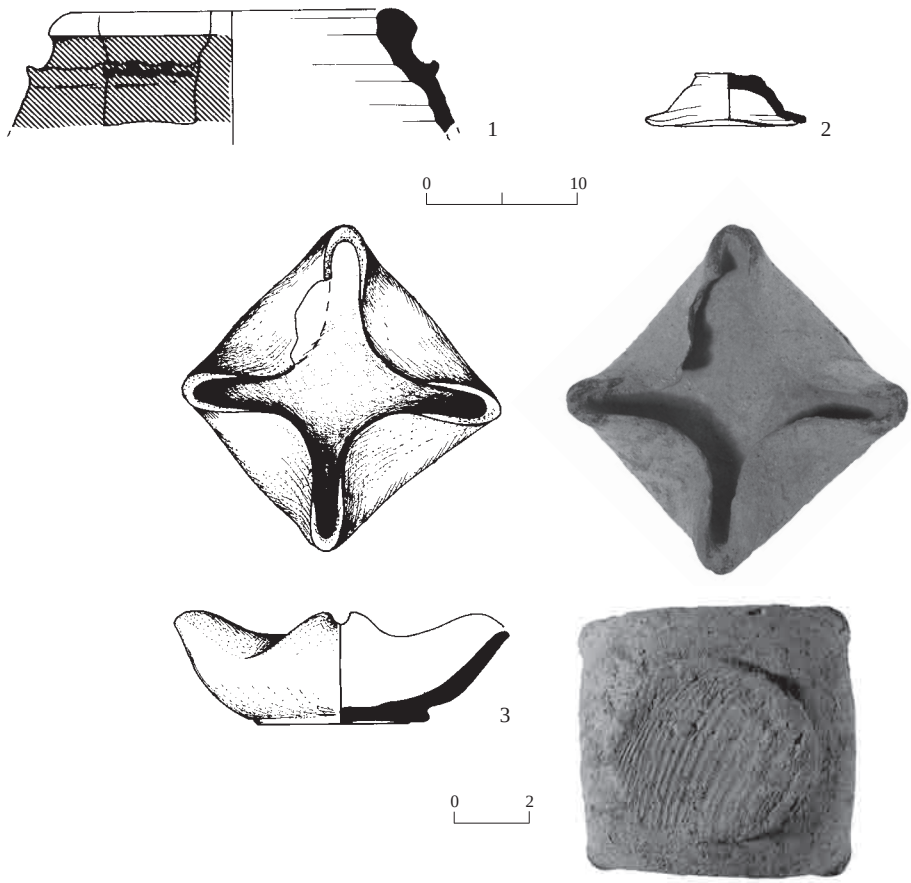

איור 18. כלי החרס משטח D (שלב 4).

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות	תאריך
1	קנקן	332	3171-2	טין אדמדם (2.5YR 5/6), חסמים לבנים אפורים וחומים גדולים, צביעה באדום מתחת השפה	Avissar 1996:155, Fig. XIII.126, Type 19 Boas 2000:215, Pl. II:13	התקופות הצלבנית–הממלוכית
2	מכסה	332	3171-1	טין ורדרד (10R 6/6), חסמים לבנים רבים		התקופה העות׳מאנית
3	נר	332	3153	טין ורדרד (10R 6/4), חסמים לבנים רבים		התקופה העות׳מאנית

פכים פשוטים (איור 9:19–22).— פכים אלו נפוצים מאוד; פך מס׳ 20 נשתמר עם זרבוביתו. הם נתגלו בבור הכלים 116 וסמוך לו. תאריכם במאה הי״ד לסה״נ.

פכים עם מסננת (איור 9:23–26).— לפכים מס׳ 23, 24 דופן עבה (כ־0.35 ס״מ) ומסננת בתחתית הצוואר, ואילו לפכים מס׳ 25, 26 דופן דקה (כ־0.15 ס״מ), מסננת באמצע הצוואר ועיטור בחריתה ובדיקור. כל הפכים נמצאו יחד בבור הכלים 116, שתוארך למאה הי״ד לסה״נ. פכים עם מסננת אינם נפוצים.

פכים/קנקנים מעוטרים בצביעה (איורים 9:27; 15).— הכלים עשויים ביד, מטין מעורב בקש, וצריפתם גרועה. הם מעוטרים בדגמים גאומטריים צבועים. כלים אלו החלו להופיע בראשית המאה הי״ב לסה״נ, אך הם נפוצים בתקופות הממלוכית

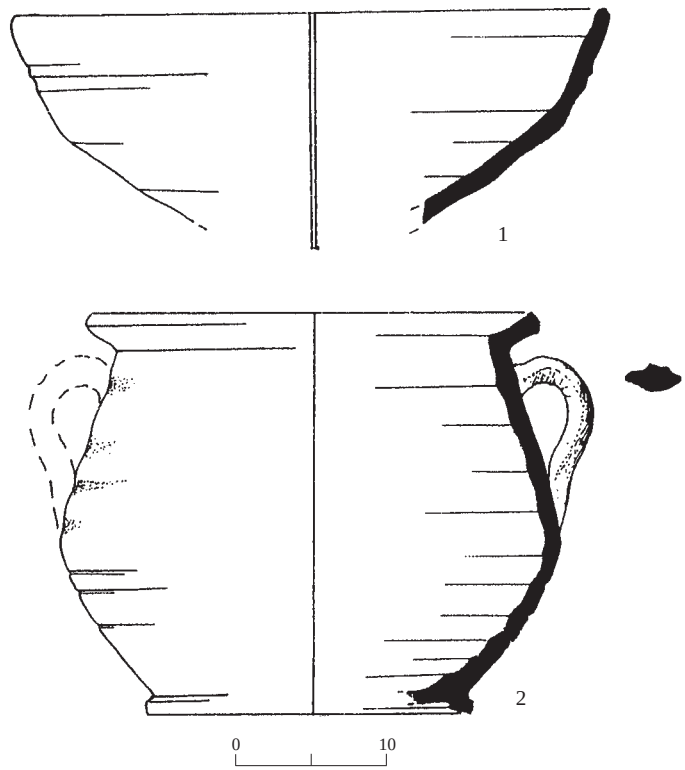

איור 19. כלי החרס משטח D (שלב 3).

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות	תאריך (לסה״נ)
1	קערה	306	3089	טין ורדרד (2.5YR 6/4), חסמים לבנים ואפורים, עשויה ברישול	Avissar and Stern 2005:82, Fig. 35:9, 10	התקופות הממלוכית–העות׳מאנית
2	סיר לילה	335	3163	טין ורדרד (10R 6/4), חסמים לבנים קטנים ורבים	שטרן תשנ״ט:130, לוח 37:3	המאות הי״ד–הט״ו

והעות׳מאנית ואף מאוחר יותר. הכלים מרמלה מתוארכים לאמצע המאה הי״ד לסה״נ.

נרות (איורים 29:9, 30; 3:18).— הנרות באיור 9 נמצאו יחד במכלול שתוארך למאה הי״ד לסה״נ; לנר מס׳ 30 רגל גבוהה, יוצאת דופן, וייצורו מרושל (בועיות רבות בזיגוג), כנראה מקומי. לנר באיור 18 ארבע פיות, והוא נמצא במכלול שתוארך לתקופה העות׳מאנית.

סיר לילה (איור 2:19).— הסיר יוצר כנראה במקום, כפי שמעיד גימורו המרושל למדי; גושי טין עדיין דבוקים אליו. הוא נמצא במכלול שתוארך לתקופה העות׳מאנית.

חפצי המתכת

חפצי המתכת כוללים תכשיטים וכלי עבודה. על הראשונים נמנים עגיל (איור 1:20), מוטות (איורים 3:20; 7:21), צמיד (איור 12:21), אבזם (איור 6:21) ולוחית (איור 3:21). המוטות חלולים ומעוטרים בחריתה; בשל עיטורם נראה לי ששימשו מקלות לשיער, אך יש הסבורים ששימשו לאיפור או לרפואה (Ladizhinskaya 2002:151–153). האבזם, דמוי הספרה 8, נתגלה בשלב שתוארך לתקופה העות׳מאנית. ללוחית שוליים מקופלים ושלושה חורים; לדעתי, אף לוחית זו הייתה אבזם.

כלי העבודה כוללים קרס (איור 2:20), פעמון (איור 1:21), אזמל (איור 2:21), טבעת (איור

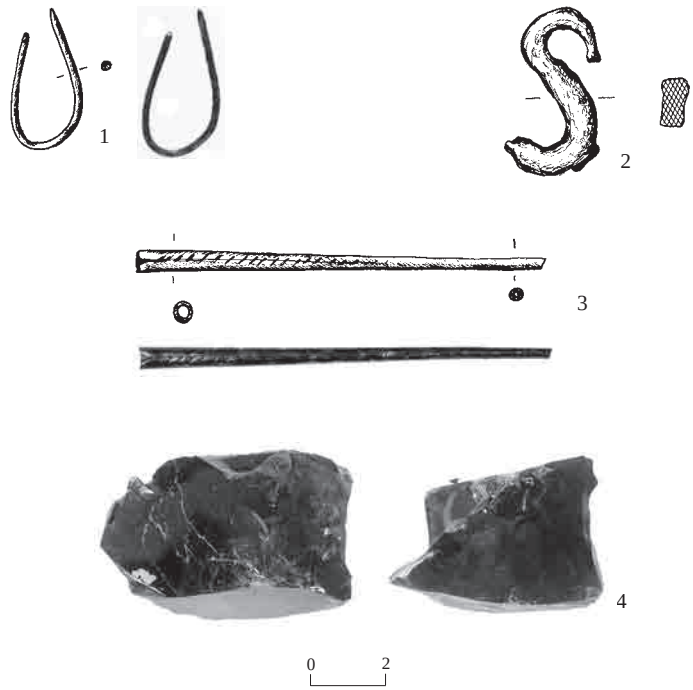

איור 20. החפצים משטח B.

מס׳	החפץ	שלב	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות	תאריך
1	עגיל	9	116	1038	ברונזה	Boas 2006:99, Fig. 21:144	ימי הביניים
2	קרס	6	106	1102	ברונזה		
3	מוט	6	106	1077	ברונזה		
4	זכוכית	6	106	1051	חום־צהבהב		

איור 21 ◂

מס׳	החפץ	שלב	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות
1	פעמון	14	359	3235	ברונזה	
2	אזמל	10	345	3209	ברזל	
3	לוחית	9	322	3115	ברונזה	
4	חרוז	8	324	3138	פיאנס	
5	סורגי כבשן	8	324	3132	טין צהבהב (5Y 8/2)	
6	אבזם	6	310	3087	ברונזה	Boas 2006:99, Fig. 21:146
7	מוט	3	306	3078	ברונזה	
8	טבעת	3	306	3059	ברזל	
9	משקולת	3	306	3073	עופרת	
10	חרוז	3	306	3077	עצם, חלק משרשרת ברונזה	
11	חרוז	3	306	3072	עצם, חלק משרשרת ברונזה	
12	צמיד	2	302	3032	ברונזה	

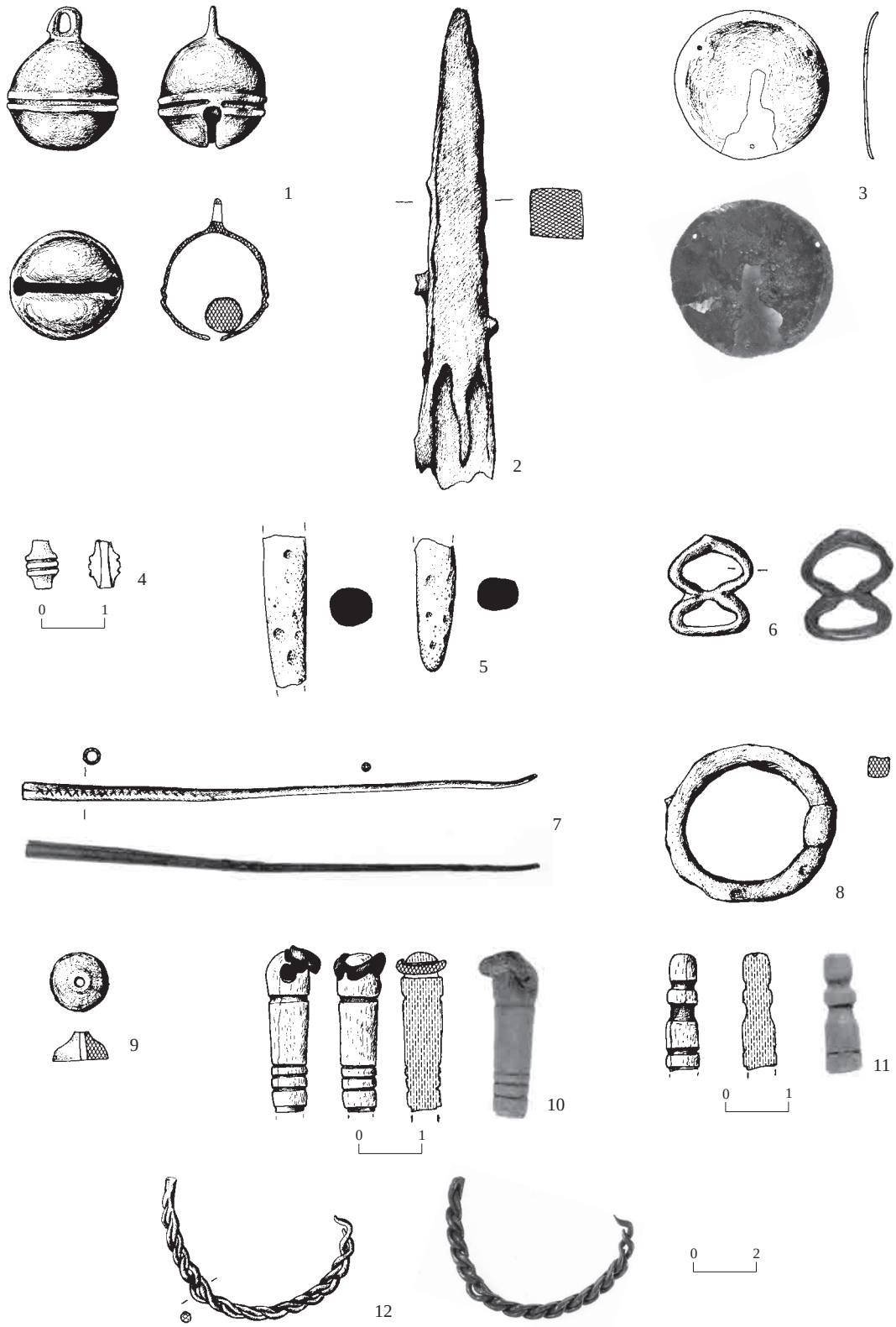

איור 21. החפצים משטח D.

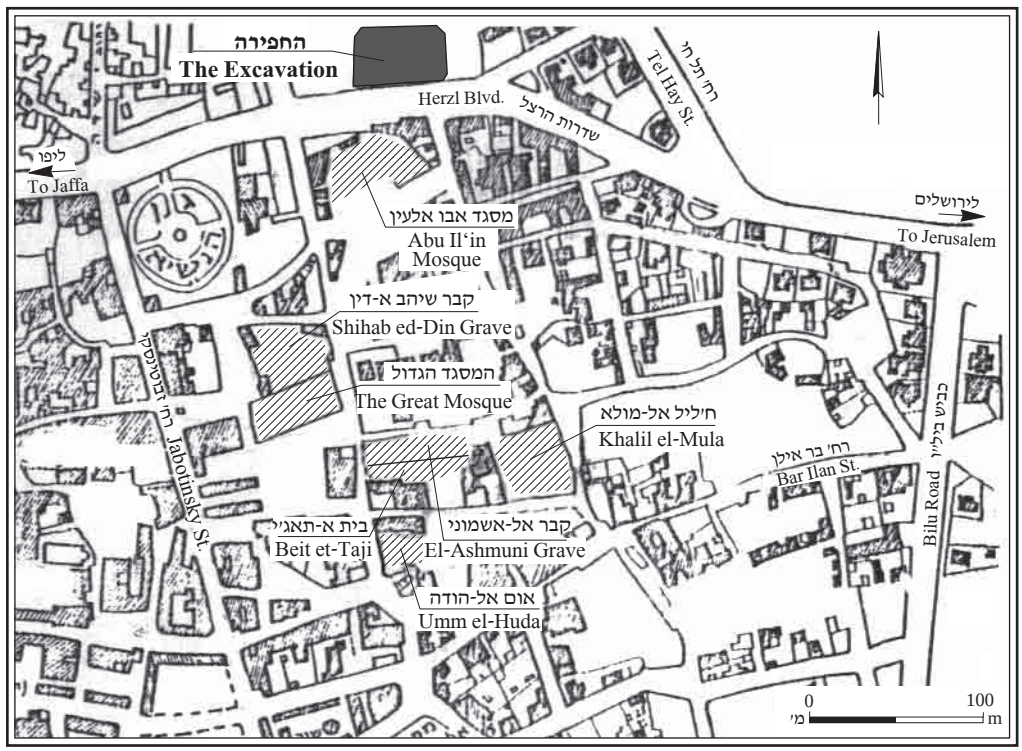

איור 22. רמלה: המבנים מהתקופה הממלוכית והחפירה הנדונה (על פי וילנאי 1961).

8:21) ומשקולת (איור 9:21). נראה שהפעמון, שהשתמר עם הענבל, היה תלוי על משכוכית. הוא נמצא קרוב מאוד לדיונת החול, וכנראה קדום לממצאי חפירה זו.

שונות

זכוכית (איור 4:20).— כמה גושי זכוכית גולמית נמצאו בחפירה, שניים מהם מוצגים כאן.

חרוזים (איור 4:21, 10, 11).— לחרוז הפיאנס מס׳ 4 חתך קוני והוא מעוטר בחריצים. חרוזי העצם מס׳ 10, 11 מעוטרים בחריצים אופקיים והיו חלק ממחרוזת תפילה. בקצה מס׳ 10 נשתמר חלק משרשרת הברונזה שבה היו מושחלים.

טריזי כבשן (איור 5:21).— מוטות החרס היו חלק מכבשן של כלי חרס.

סיכום

ראשיתם של השרידים שנמצאו בחפירה זו בתקופה הממלוכית (סוף המאה הי״ג או תחילת המאה הי״ד לסה״נ) וסופם בתקופה העות׳מאנית. בור המים שנמצא בשטח A מתוארך לסוף המאה הט״ו לסה״נ. בשטח B תוארכו שלבים 10–7 למאה הי״ד לסה״נ, והם כוללים בעיקר רצפות, בורות אשפה ומעט שרידים ארכיטקטוניים לא ברורים, ושלבים 6–1 תוארכו למאה הט״ו לסה״נ. שלבים 7–5 בשטח C מקבילים לשלבים העליונים בשטח B. ואף הם מהמאה הט״ו לסה״נ. שלבים 4–1 הם מהתקופה העות׳מאנית.

בשטח D השרידים הקדומים ביותר הם כנראה מהמאה הט״ו לסה״נ, ובהם מבנה מגורים שלו כמה שלבים שתוארכו על סמך בדיקות פחמן־14. שלבים 13 ו־12 הם מהמחצית השנייה של המאה הט״ו לסה״נ. בשלבים 11 ו־10 נערכו שינויים במבנה, שזמנם המחצית הראשונה של המאה הט״ז לסה״נ. הרצפה שחותמת את המבנה (שלב 9) היא מסוף המאה הט״ז–תחילת המאה הי״ז לסה״נ. שרידי הקירות והמתקן משלב 8 הם מאמצע המאה הי״ז לסה״נ (ראשית התקופה העות׳מאנית), ושלבים 7–1 הם מאמצע התקופה העות׳מאנית.

נראה שאתר החפירה רחוק ממרכז היישוב הקדום של רמלה, ולכן לא נמצאו בו ממצאים הקדומים

לתקופה הממלוכית, למעט חמישה מטבעות מהתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית ומטבע אחד מהתקופה הצלבנית (ר׳ Kool and Berman, this volume: Nos. 1–6), קנקן (איור 13:5) ופעמון (איור 21:1).

באזור שמדרום לחפירה (אזור השוק היום) עומדים על מכונם מבנים מהתקופות הממלוכית והעות׳מאנית (איור 22): מעבר לשדרות הרצל ניצב מסגד אבו אלעון, על שם מי שהיה המפקח על בניית קבר סידנא עלי בתחילת המאה הט״ו לסה״נ; מדרום־מזרח לו נמצא המסגד הגדול — כנסייה שנבנתה במאה הי״ב והוסבה למסגד במאה הי״ג לסה״נ — שבחצרו נקבר שיהב א־דין, קדוש מקומי מהתקופה הממלוכית.

באזור רחבת השוק ניצבים ארבעה מבנים מהתקופה הממלוכית: קבר שייח׳ אל־אשמוני, בית א־תאג׳י, ח׳ליל אל־מולא ואום אל־הודא. נראה שהאזור כולו, כולל שטח החפירה, היה מחוץ ליישוב של התקופה האסלאמית הקדומה ויושב לראשונה, ככל הנראה, רק בתקופה הממלוכית.

הערות

[1] בשלב הראשון של החפירה (הרשאה מס׳ A-2794) נפתחו ריבועים בכל ארבעת השטחים המיועדים לחפירה. בשטחים A ו־C ריבוע אחד ובשטחים B ו־D שני ריבועים. בחפירת ההצלה, שהתקיימה בעקבות הבדיקה, הורחבו מעט שניים מהשטחים: בשטח B נחפרו עוד שני ריבועים ובשטח D ריבוע אחד, ובסוף החפירה הורחבו מעט שלושת הריבועים הצפוניים לכיוון מערב, לשטח שפניו גבוהים יותר והוא פגוע פחות.

בחפירה, בראשות המחברת, השתתפו מיכה כהן, מיכל קודש, דרור סגל, דבורה סקלר־פרנס ואיריס משולם (ניהול שטחים), אברהם האג׳יאן (מדידות), סנדו מנדראה (צילומי שטח), דרור סגל (בדיקות פחמן־14), אריאל ברמן ורוברט קול (נומיסמטיקה), אירנה פיקובסקי (ציור כלי חרס), יוסף בוקנגהולץ (רפאות כלי חרס), קלרה עמית (צילומי סטודיו) ונטליה זק (סרטוט). מרים אבישר סייעה רבות בכתיבת הדוח הקרמי.

[2] תודה לעומר עבד־רבו על הרשות להזכיר את הממצא מחפירתו (הרשאה מס׳ A-2678), לפני פרסומה.

[3] בחפירה נמצאו אבנים מוחלקות, ואפשר שהן נלקחו ממבנים אחרים ברמלה. אולם, אבנים מסותתות לא נתגלו כלל, ולכן נראה לי שהן הובאו מאתר אחר.

הפניות

Avissar M. 1996. The Medieval Pottery. In A. Ben-Tor, M. Avissar and Y. Portugali. *Yoqne'am* I: *The Late Periods* (Qedem Reports 3). Jerusalem. Pp. 75–201.

Avissar M. and Stern E.J. 2005. *Pottery of the Crusader, Ayyubid, and Mamluk Periods in Israel* (IAA Reports 26). Jerusalem.

Boas A.J. 2000. Medieval and Post Medieval Finds. In Y. Hirschfeld. *Ramat Hanadiv Excavations: Final Report of the 1984–1988 Seasons*. Jerusalem. Pp. 211–225.

Boas A.J. 2006. The medieval Ceramics from Khirbat Ka'kul. *'Atiqot* 54:99–104.

Edelstein G. and Avissar M. 1997. A Sounding in Old Acre. *'Atiqot* 31:129–136.

Kool R. and Berman A. This volume. Coins from the Mamluk and Ottoman Periods at Ramla.

וילנאי ז׳ 1961. **רמלה—הווה ועבר**. רמלה.

רוזן־איילון מ׳ ואיתן א׳ 1969. **חפירות רמלה: ממצאים מהמאה השמינית לסה״נ**. ירושלים.

שטרן ע׳ תשנ״ט. כלי חרס מהמאות הי״ג–הט״ו מגבעת יסף. **עתיקות** 37:125–136.

Ladizhinskaya V. 2002. Jewelry and Metal Artifacts of Middle Bronze Age II and Early Roman Period from Cave VIII/28. *‘Atiqot* 41/2:147–155.

Pringle D. 1997. Excavations in Acre, 1974: The Pottery of the Crusader Period From Site D. *‘Atiqot* 31:137–156.

Stern E.J. 1997. Excavation of the Courthouse Site at ‘Akko: The Pottery of the Crusader and Ottoman Periods. *‘Atiqot* 31:35–71.

Tushingham A.D. 1985. *Excavations in Jerusalem 1961–1967* I. Toronto.

de-Vincenz A. This volume. Ottoman Clay Tobacco Pipes from Ramla.

REMAINS OF BUILDINGS AND WORKSHOP STORES(?) FROM THE MAMLUK AND OTTOMAN PERIODS ON THE OUTSKIRTS OF RAMLA

HAGIT TORGE
(PP. 91–118)

Excavations were conducted from December 1997 through February 1998 at the Ramla central bus station, in the area between the bus platforms and Herzl Boulevard (Fig. 1). The earliest remains exposed by the excavations are dated to the Mamluk period (late thirteenth–early fourteenth centuries CE); remains dated to the Ottoman period were also exposed (see Kool and Berman, this volume; de Vincenz, this volume). It appears that the entire region, including the excavated area, lay outside the limits of the Early Islamic-period settlement, and it was apparently first settled only during the Mamluk period.

Area A (Plan 1; Fig. 2). A water cistern, dated from the Late Mamluk to the Early Ottoman periods, was exposed in this area (map ref. NIG 188487–90/648150–58, OIG 138487–90/148150–58).

Area B (Plan 2; Figs. 3–5). In this area (map ref. NIG 188469–77/648176–92, OIG 138469–77/148176–92; Plan 2; Figs. 4–6, 10–14, 21), ten phases were exposed, all dated to the Mamluk period; not all the phases were evident in each excavation square, and they were determined on the basis of levels and finds. A water cistern similar to that in Area A was uncovered in the north of the area (Sq B; L172; Phase 2), cutting through all the underlying phases. The entire area had been damaged by mechanical infrastructure work, particularly in the southern part of the excavations (Sq B1). The remains in the northern excavation squares were better preserved. Most of the phases are represented by plaster floors, with no additional structural remains.

A large amount of Mamluk-period pottery was recovered from Phase 9 pits, comprising mainly plain bowls (Fig. 9). One pit also included glass vessels (not processed) and a bronze earring. A large number of pottery vessels were recovered in the lowest level of the three pits, most of them intact, as well as deformed and unfinished pots. The finds appear to be debris from a pottery workshop (Figs. 10–13, 20).

Area C (Plan 2). A single excavation square was opened in this area to determine the nature of the upper phases damaged in Area B. Seven phases were exposed; in most cases only plaster floors survived, with a few centimeters distinguishing between them. The four upper phases date from the Ottoman period, and the three lower phases, from the Mamluk period; two phases correspond to phases in Area B.

Area D (Plans 3–7; Figs. 6–8). The earliest remains uncovered in this area (map ref. NIG 188425–40/648193–95, OIG 138425–40/148193–95) appear to be from the fifteenth century CE, and include several phases of a dwelling. Phases 9–14 are dated to the Mamluk period, and Phases 1–8 are dated to the Ottoman period. The finds are presented in Figs. 14–19, 21.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map.
Plan 1. Area A, plan and section.
Fig. 2. Area A, looking south.
Plan 2. Areas B and C, plan and sections.
Fig. 3. Area B, Phase 9, looking north.

Fig. 4. Area B, Phase 6 floor, looking east.
Fig. 5. Area B, Phase 2, ceramic pipe, looking east.
Plan 3. Area D, Phase 13.
Fig. 6. Area D, Phase 13, looking east.
Plan 4. Area D, Phase 12.
Plan 5. Area D, Phase 11.
Plan 6. Area D, Phase 10.
Fig. 7. Area D, Phase 9, looking west.
Plan 7. Area D, Phase 8.
Fig. 8. Area D, Phase 8, looking northeast.
Fig. 9. Pottery from Area B (Phase 9).
Fig. 10. Pottery from Area B (Phase 8).
Fig. 11. Jug from Area B (Phase 7).
Fig. 12. Pottery from Area B (Phase 6).
Fig. 13. Pottery from Area B (Phase 5).
Fig. 14. Skillet from Area D (Phase 11).
Fig. 15. Pottery from Area D (Phase 10).
Fig. 16. Cooking pot from Area D (Phase 8).
Fig. 17. Bowl from Area D (Phase 6).
Fig. 18. Pottery from Area D (Phase 4).
Fig. 19. Pottery from Area D (Phase 3).
Fig. 20. Finds from Area B.
Fig. 21. Finds from Area D.
Fig. 22. Ramla: the structures from the Mamluk period and the 1997–1998 excavation (after Vilnay 1961).